

In dit nummer

- 109 ■ COLUMN
Een historische trip
- 110 ■ De koning komt! De keizer komt!
Maximiliaans bezoeken aan de stad
Valentijn Paquay
- 119 ■ Christoffel in Den Bosch
Een noodhelper in beeld
Ed Hoffman
- 123 ■ Het Gereformeerd Burger Weeshuis
Samen eten, bidden en leren
Tineke Plettenberg
- 130 ■ INTERVIEW
'De grafzerken van de Sint-Jan'
Droom Ton Meulman wordt werkelijkheid
Jac. J. Luyckx
- 134 ■ MOERS TAAL
Jenze, bènze en nètse
Boze Bosschenaren en handtastelijkheden
Frank Finkers
- 136 ■ AANZIENLIJKE HUIZEN
Salon 'De Roosekrans'
Chocolaterie sloeg generatie over
Jac. J. Luyckx
- 139 ■ BOEKBESPREKING
Postverkeer in barre tijden
Meer dan een Bossche postgeschiedenis
Jac. Biemans
- 141 ■ BAM-PRAAT
Een keizerlijke kom
Stefan Molenaar
- 142 ■ BERICHTEN
Nieuws van van het Noordbrabants Museum
Nieuws van de BAM
Nieuws uit het Stadsarchief

Een historische trip

'Reizen is bijna als praten met mensen uit andere eeuwen' (René Descartes). Dat geldt op een bepaalde manier ook voor *Bossche Bladen*. In ieder nummer wil de redactie de lezer meenemen terug in de tijd. We vertellen over bijzondere gebeurtenissen, portretteren markante Bosschenaren en beschrijven opmerkelijke, saillante verschijnselen. Zo reizen we door het Bossche verleden, inmiddels al twaalf jaargangen lang.

In dit nummer gaan we ook letterlijk op reis. Valentijn Paquay vertelt ons over de reizen die aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk gedurende zijn heerschappij ondernam, waarbij Den Bosch verschillende keren zijn bestemming was. Maar in de loop der eeuwen kreeg de stad meer voornaam bezoek, zoals keizer Karel de Vijfde in december 1545. Stefan Molenaar vertelt hoe een 'doodgewone kom' ons nu nog aan dit bezoek herinnert.

In onze huidige *global village* is reizen relatief eenvoudig, gemakkelijk en veilig. Dat is wel eens anders geweest: lange tijd was reizen een behoorlijke onderneming en niet zonder gevaar. Een beetje bescherming kon dus geen kwaad, maar gelukkig kent het christendom daarvoor verschillende beschermheiligen. Zo was er de heilige Christoffel, die bescherming bood tegen 'een onvoorziene dood'. Redacteur Ed Hoffman vertelt u het verhaal van deze heilige, die lange tijd op prominente plekken werd afgebeeld.

Minder reislustig waren de bewoners van het Gereformeerd Burger Weeshuis aan de Parade. Door middel van geestelijke vorming en gedegen vakonderwijs werden de wezen klaargestoomd voor de wijde wereld. Het leven in het weeshuis moet voor hen een ingrijpende ervaring zijn geweest, een onverwachte tussenstop in de reis des levens. Tineke Plettenberg laat het u herbeleven.

Tot slot aandacht voor iemand die meer dan z'n steentje heeft bijgedragen aan de historiografie van het Bossche verleden. Met Boekhandel en Uitgeverij Adr. Heinen heeft Ton Meulman een enorm aanbod Bossche geschiedenis gepresenteerd. Met 'Grafzerken van de Sint-Jan' heeft hij net een tour langs overleden Bosschenaren afgerond. Jac. Luyckx praat met hem.

Ik zei het al eerder: reizen is tegenwoordig gemakkelijk. Ga gewoon lekker zitten, ontspan en laat *Bossche Bladen* tot u komen. Goede reis!

Joris van Dierendonck, hoofdredacteur

Schilderij van Christoffel met het kindje Jezus door een navolger van Jeroen Bosch, 16^e eeuw, detail. (Origineel: Noordbrabants Museum)

De Koning komt! De Keizer komt!

Maximiliaans bezoeken aan de stad

Valentijn Paquay

Maximiliaan zou de jaren daarna nog wel vaker komen. Snel weduwnaar geworden werd deze 'laatste middeleeuwse ridder' regent namens zijn eigen zoontje Filips (1482-1493), en daarna nogmaals regent voor zijn kleinzoon Karel (1506-1515). In dit artikel krijgen twee bezoeken aandacht met een bijzonder karakter die te maken hebben met Maximiliaans unieke positie als koning en als keizer.

DE KONINGSTOERNEE (1494-1495)

Op 19 augustus 1493 overleed op hoge leeftijd Roomskoning Frederik III, de vader van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk. De zoon volgde hem – na de begrafenisplechtigheid (in oktober te Wenen) gevolgd door vier weken rouwbetrachting – automatisch op als koning, omdat hij zeven jaar eerder al gekozen (Frankfurt am Main, 16 februari 1486) en gekroond (Aken, 9 april 1486) was.¹ Tijdens een plechtige kroningsmis in de Mariakerk (nu Dom) te Aken werd hem toen, gehuld in vol priesterlijk aandoend ornaat, de spangenkroon opgezet door de aartsbisschop van Keulen. De andere zes keurvorsten reikten hem de andere rijkssymbolen aan, zoals rijksappel, scepter en zwaard. Het koningschap over het Heilige Roomse Rijk – waartoe ook de Nederlanden behoorden en waarvan de Schelde de westgrens vormde – impliceerde weinig reële macht; hoogstens unieke voorrechten, algemeen aanzien en hoge status. De Duitse koning had nauwelijks de beschikking over financiële middelen en ambtelijke ondersteuning. Met het overlijden van zijn vader kreeg Maximiliaan recht op de keizerstitel, maar het zou nog vele jaren duren voor dat recht geëffectueerd kon worden.

Roomskoning Maximiliaan van Oostenrijk in harnas met kroon, zwaard en scepter. Schilderij van zijn hofschilder Berhard Strigel, ca. 1507-1508. (Origineel: Wenen, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie; afgebeeld in catalogus 'Carolus, keizer Karel v', 1999)

Vanaf eind 1493 kon Maximiliaan I zich, met zijn lange haren, volwaardig als de Roomskoning presenteren.³ In deze nieuwe rol vertoonde de 34-jarige Oostenrijker zich ook in zijn Nederlandse erflanden. Zelf werkte hij jarenlang aan zijn eigen imago. Anders dan de gebruikelijke inhuldiging in de steden binnen zijn eigen gewesten is deze tournee vooral een zelfpresentatie, die voor de Nederlanden toch hoogst uitzonderlijk moet zijn geweest. Bovendien nam hij de gelegenheid waar om zijn nieuwe Milanese echtgenote Bianca Sforza te presenteren, hoewel zij vaak haar eigen weg ging. Zat de man bijna permanent in het zadel, de vrouw reisde per wagen.

Het reisschema

De beschikbare gegevens over dit eerste, acht maanden durende koninklijk verblijf in de Nederlanden, van juli 1494 tot februari 1495, illustreren in detail welke complicaties zich voordoen bij het opbouwen van een reisschema. Aan de hand van uitgegeven oorkonden, verzonden brieven, losse berichten e.d. ontstaat een *itinerarium* (zie Bijlage, Reisschema A).⁴ Maximiliaan blijkt zo af en toe kortstondige uitstapjes te maken, al dan niet met een specifiek doel (althans voor ons herkenbaar). Met één tot twee dagen komt het neer op een dagafstand. Zeker is dat hij regelmatig zijn ambtelijk en lager gevolg grotendeels achterliet en alleen met een selecte club intimi tientallen kilometers verder trok, om als het moest nog diezelfde avond terug te keren. Het is de vraag of we deze privé-excursies of escapades tot een reisschema moeten rekenen. Maximiliaan zette elf buitenechtelijke kinderen op de wereld. De duur van een verblijf op een en dezelfde plaats geeft dan een zwaartepunt aan, waarbij kortstondige stops op de route een onderbreking of niet meer dan een overnachting impliceren. Geeft dan de stabiliteit van locatie van de achtergebleven administratie, van waaruit in Maximiliaans naam brieven uitgingen, een zwaartepunt aan?⁴ Of spelen (al dan niet foutieve) administratieve verwarring van plaats van handeling en optekening nog altijd een rol? Eigenlijk moeten we van dag tot dag weten waar Maximiliaan zich ophield, wat de overlevering van een hofrekening vereist. Zulke rekeningen zijn echter niet bewaard gebleven.

Zo reisde hij voortdurend op en neer tussen Antwerpen en Bergen op Zoom, tussen Leuven en Mechelen. Maximiliaan had een voorkeur voor Antwerpen, waar hij betrekkelijk regelmatig en lang verbleef en vaak onderdak vond bij de Witheren, het grote norbertijnenklooster aan de zuidrand van de havenstad.

Langs Den Bosch

Gaten in het reisschema kunnen we soms automatisch invullen. Ongewoon lang verbleef Maximiliaan begin augustus 1494 op het kasteel te Grave. Hier voerde de Gelderse hertog, net terug uit Frankrijk voor diplomatiek overleg, op 4 augustus persoonlijk onderhandelingen met de Roomskoning, die resulteerden in het Verdrag van Ravenstein (18 augustus). Ondertussen voerden Maximiliaans troepen acties

De vader van Maximiliaan, roomskoning en keizer Frederik III. In keizergewaad en met mijterkroon. Een anoniem, postuum schilderij, 16e eeuw. (Origineel: Wenen, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie)

Maximiliaan was dol op jachtpartijen en steekspelen. Barend van Orley uit Brussel ontwierp omstreeks 1525 een wandtapijtenreeks genaamd 'De jachten van Maximiliaan'. De 12 tapijten hangen nu in het Louvre in Parijs. (Uit: Catalogus 'Carolus, keizer Karel v', 1999)

uit, waardoor Nijmegen een aanval vreesde.⁵ Van Grave uit zouden Maximiliaan en zijn gevolg op 18 augustus in één dag naar Antwerpen zijn gegaan. Dit is feitelijk onmogelijk, want hemelsbreed 120 km en over de Brabantse zandwegen moest zeker een veel grotere afstand worden afgelegd. En *passant* moet de koning in Den Bosch zijn geweest en wellicht ook te Hoogstraten, zoals een gebruikelijke interregionale verbinding destijds verliep.⁶

Op de terugweg vertrok de Roomskoning op 4 februari 1495 uit Mechelen om op de zesde in Breda te arriveren. Daar verbleef hij vijf dagen, wellicht als gast op het kasteel.⁷ De tussenliggende dag (5 februari) kan hij niet anders dan Hoogstraten hebben gepasseerd. Hij was op weg naar Den Bosch, waarover dadelijk meer. Vervolgens kwam Maximiliaan op 25 februari te Weert en 27 februari in Maas-tricht; de nacht van de 26ste zal dan ten tweede male in Maaseik zijn doorgebracht. Overigens een ongebruikelijke route dwars door de kale Kempen; de Oostenrijker hield niet van waterwegen. Zo verliet hij de Lage Landen.

Soms zijn we Maximiliaan een paar dagen kwijt in die zin dat er toen geen besluiten vielen. Gebeurde er weinig bijzonders, omdat men rustdagen had

ingelast?⁸ Aan sommige plaatsen mogen specifieke locaties worden gekoppeld. Zo impliceert Maaseik het oude vrouwenklooster Aldeneick, waar hij kon overnachten. Adellijke kastelen met een onthaal op niveau zocht hij ook op, bijvoorbeeld in Grave (familie Egmond-Buren), Breda (Nassau-Vianden) of Hoogstraten (Lalaing). Vilvoorde, evenals trouwens Turnhout, staat voor een Brabants-hertogelijk jacht-slot en daarmee voor een jachtpartij van deze fervente grootwildjager; rond Sint-Hubertus (3 november) valt immers de opening van jachtseizoen. Halle in Henegouwen impliceert een bezoek aan een alom bekend bedevaartsoord met een Zwarte Madonna. Vanzelfsprekend hield Maximiliaan zich aan de algemeen christelijke hoogtijdagen en andere feestdagen. Tijdens zijn koningstoer vielen onder meer Maria Hemelvaart (15 augustus) dat hij te Grave vierde, en Kerstmis te Mechelen. Het meer huiselijke feest van Oud en Nieuw, als er presentjes werden uitgewisseld, maakte hij mee in Antwerpen. Data van aankomst of vertrek kunnen hierop afgestemd zijn. Maximiliaans bliksembezoek aan 's-Hertogenbosch op de heenweg was te kort om ervan uit te gaan dat daaraan aandacht zal zijn besteed. Hij heette een paar weken op oorlogspad te zijn. Was het stadsbestuur niet bijtijds op de hoogte van zijn vliegensvlugge komst? Het is niet uitgesloten dat de koning zich nog herinnerde hoe ernstig deze Brabantse hoofdstad zijn vader in de nazomer van 1488 had beledigd door hem de toegang te weigeren. Daarvoor heeft de stad zwaar moeten boeten.⁹ Bovendien had hij haast. In Antwerpen wachtte hem een groots onthaal. Zes maanden later, op de terugweg, zou het negeren van den Bosch met een elf dagen durend verblijf (11-22 februari) ruimschoots worden gecompenseerd. Hoe dan ook, de beschikbare Boscse bronnen zwijgen in alle toonaarden.¹⁰ Elders overgeleverde, maar in Den Bosch in die dagen opgestelde oorkonden en notities – meestal betreffende Gelderse, Duitse of Oostenrijkse zaken – illustreren zijn activiteiten in deze stad.

Hoogtepunt op deze weinig spectaculaire reis was ongetwijfeld de officiële inhuldiging van zijn net meerderjarig geworden zoon, aartshertog Filips, als hertog van Brabant op dinsdag 9 september 1494 te Leuven.¹¹ De wispelturige koning bleef een week lang in de stad en keerde niet meer terug. Daar verbleef hij al wel een weekje eerder; wellicht om de voorbereidingen van de festiviteiten met het stadsbestuur te bespreken. Voor de plaatselijke inhuldigingen van zijn zoon in andere (Brabantse) steden, die beduidend later plaatsvonden, was de koning alweer vertrokken. Maximiliaan was regent af.

Detail van het schilderij 'De Lakenmarkt' (ca. 1530) met de zeshoekige waterput. Deze is bekroond met een dubbele adelaar. Maximiliaan vergunde Den Bosch bij zijn bezoek in 1508 om dit keizerlijk symbool aan het stadswapen toe te voegen. (Origineel: Noordbrabants Museum)

DE KEIZERSTOERNEE (1508–1509)

In januari 1508 trok Roomskoning Maximiliaan met een legermacht richting Rome om zijn kroning tot keizer af te dwingen. Door militaire tegenslag kwam hij echter niet zo ver en liet hij zich in de Dom van Trente (Noord-Italië) tijdens een ceremoniële hoogmis tot keizer proclameren en de mijterkroon opzetten. Eindelijk was zijn lang gekoesterde wens in vervulling gegaan! Maar dit kon niet verhelen dat het geen echte keizerskroning, in de Sint-Pieter te Rome en door de paus persoonlijk, was geweest. Volgens de traditie was het zo altijd gegaan, sinds Karel de Grote in de Kerstnacht van het jaar 800.

Op deze wijze in het bezit gekomen van de open gewerkte gouden keizerskroon werd Maximiliaan

algemeen erkend als hoofd van de hele christelijke wereld.

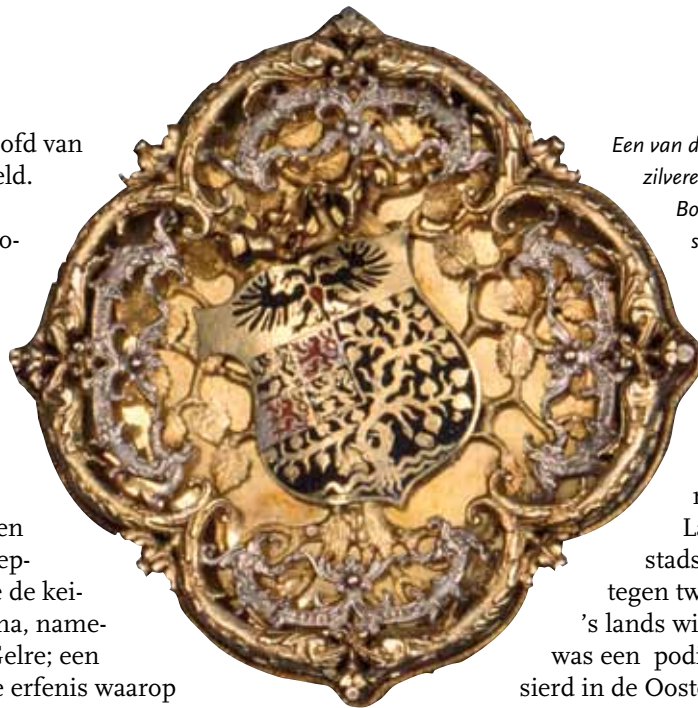
Er is maar één keizer.¹²

Een groots opgezette propagandacampagne en een rondtoer moesten deze onvolkomen gebeurtenis opkrikken. Overal op de Maximiliaans triomftocht vanuit Trente presenteerde hij zich uitdrukkelijk als 'gekozen keizer', wat de paus accepteerde. Tegelijk streefde de keizer ook een ander doel na, namelijk de herovering van Gelre; een verloren Bourgondische erfenis waarop hij volledig recht meende te hebben. Hij greep de gelegenheid aan om zich daar nu persoonlijk mee te bemoeien.

Maximiliaans langdurig verblijf in de Nederlanden na de keizerskroning zou volgens planning aanvagen met een onthaal in het kasteel van Binche (Henegouwen), het zomerverblijf van zijn dochter en landvoogdes Margareta.¹³ De keizer kwam echter pas maanden later en langs een heel andere route na een mislukte *Reichstag* te Mainz (aprilmei).¹⁴ Slechts een honderdtal edelen hadden zich tot een gevolg aangesloten; flink beneden de maat voor een koning-keizer. Vanuit Keulen (13 juli), langs Düsseldorf en Duisburg, dan via Xanten en Kalkar reizend, stak hij op 26 juli ongetwijfeld bij Grave de Maas over om tegen de avond van dezelfde dag Den Bosch te bereiken (zie Reisschema B).¹⁵

Keizerlijk gebaar

Een feestelijk onthaal stond hem tegen het vallen van de avond te wachten. Voor de nieuwe keizer hadden de Bosschenaren alle respect. Langs een door schutterij en burgerij gevormde erehaag met 86 vlammeende toortsen, betrad Maximiliaan I de stad via de Hinthamerpoort.¹⁶ Daarlangs kwamen de aankomende Brabantse hertogen nooit de stad binnen. De keizer ontving een vorstelijk cadeau dat ieder welkomstgeschenk van stadswege overtrof en hem gunstig moest stemmen.¹⁷ Ook het kleurrijke keizer-

Een van de in 1528/29 vervaardigde zilveren brodsies (broches) voor de Bossche stadspijpers. Hierop is het stadswapen eveneens bekrond met de keizerlijke adelaar. (Origineel: Noordbrabants Museum)

lijke escorte werd, naar rangorde, niet vergeten.¹⁸ Later, op 28 juli, brachten stadsbestuur en volk hem, tegen twaalf uur 's middags, op 's lands wijze hulde. Op de Markt was een podium opgericht en versierd in de Oostenrijkse familiekleuren rood-wit.¹⁹

Maximiliaan bewees de stad desgevraagd de gunst om zijn keizerlijke dubbelkoppige adelaar in het stadswapen te voeren: *Ende alsdoen verleenden die voirs keyser deser stat tot haren versueck boven deser statwapene boven den boem te stellene eenen aern.* Den Bosch keizerstad!²⁰ Hiervan bestaat geen formele akte, maar ongetwijfeld zal het mondelinge gebaar een reactie zijn op het overweldigend welkomstgeschenk. Het stadsbestuur liet dit uitzonderlijk eerbetoon aanbrengen op de stadspuit midden op de Markt, zoals het bekende paneel *De Lakenmarkt* (ca. 1530) laat zien.²¹ De in 1530 vervaardigde broches voor de Bossche stadsmuzikanten werden ook getooid met het stadswapen met de adelaar. De stadssymbolen bij uitstek, namelijk de beide stadszegels, werden om die gunst niet aangepast.²² In het kader van de keizerlijke rondrit komt de vraag op of Maximiliaan een der-

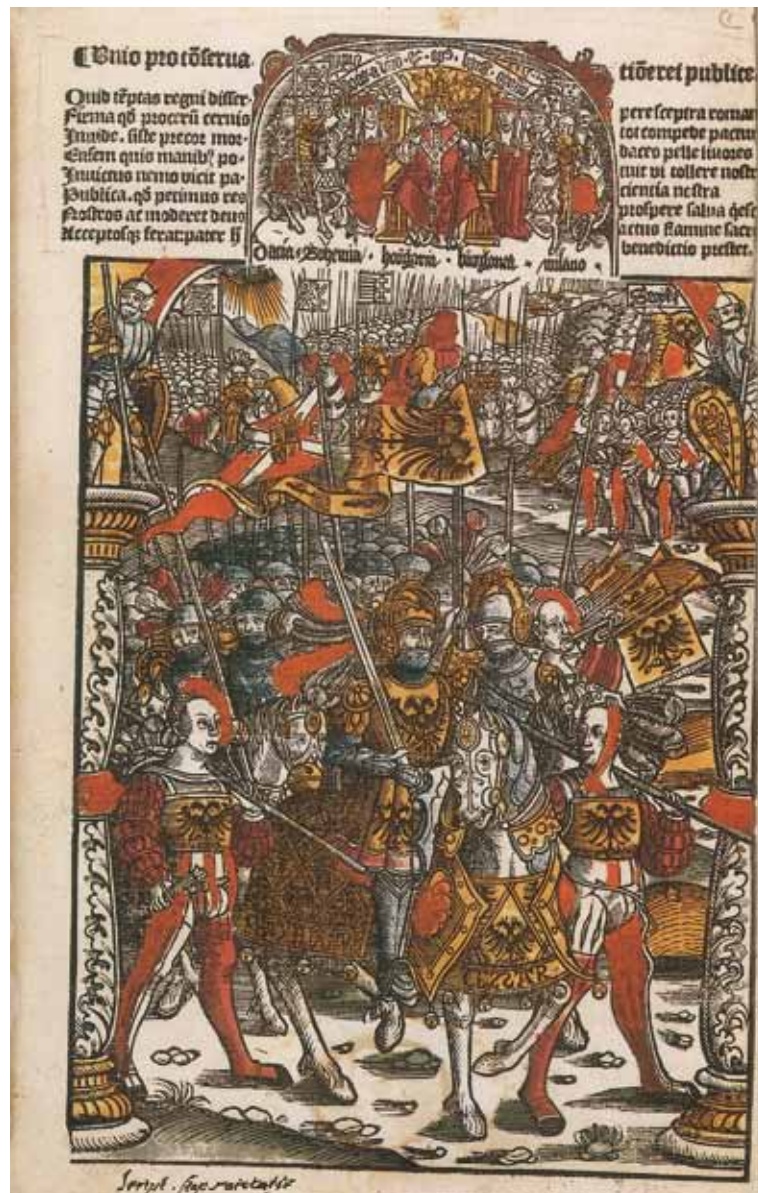

Voorname bezoekers werden van stadswege onthaald op erewijn. Deze werd in stadswijnkannen bezorgd op het logeeradres. Ook bij Maximiliaans bezoek in juli 1508 gebeurde het op deze wijze. De kannen uit die tijd zijn niet bewaard gebleven. In 1630 werden 6 nieuwe tinnen kannen vervaardigd naar het model van de oude. Van deze serie is alleen het hier afgebeelde exemplaar overgeleverd. De hoogte bedraagt 65 cm. (Origineel: Noordbrabants Museum)

gelijke heraldische geste ook aan andere steden (in de Nederlanden) heeft gegund. Of heeft deze symbolische markering alles te maken met de Gelderse oorlogen? Stad en keizer vonden elkaar namelijk in deze verbeterde strijd.

Na Dordrecht en Geertruidenberg bracht de keizer begin augustus een bezoek aan Breda. Een Bossche delegatie volgde in zijn kielzog. Daar hielden 33 mannen ter ere van de keizer op de (Grote) Markt een steekspel. De Bredase graaf Hendrik III van Nassau, geheel ingewijd in Brussels-Habsburgse hofkringen, wist waarmee hij zijn hoge gast een plezier kon doen.²³ Het stadsbestuur daar luisterde zijn komst op door in de optocht de processie-kameel door de stad te laten trekken.²⁴ Graaf Hendrik sloot zich aan bij het gevolg van de rondtoerende keizer. Maximiliaan ging door naar Holland en bezocht de hoofdsteden niet ver van de kust, waar hij feestelijk in de kleuren rood-wit werd onthaald: Dordrecht (4-6 augustus)²⁵, Leiden (10-13 augustus)²⁶, Haarlem (16-23 augustus). Daar maakte hij onverwachts rechtsomkeer; een veldslag om het belegerde stadje Weesp in het Gooi liet hij schieten. Zo belandde de keizer op het Haagse Binnenhof (24-25 augustus). Overal in Holland liet hij zich als 'ruwaard' of voogd voor zijn jong kleinkind Karel (v) de eer bewijzen. Zeeland liet hij echter links liggen, en langs Breda en Turnhout reed Maximiliaan eind augustus eindelijk weer naar het centrum van de macht:²⁷ Brussel (4-12 september), waar toen ook de landvoogdes verbleef, en vervolgens Antwerpen (zie afbeelding).²⁸ Zijn aanwezigheid in september te Lier, Turnhout (21-26 september) en Hilvarenbeek (26 september) kan bijna niet anders worden uitgelegd dan een tocht richting Den Bosch.²⁹ Onduidelijk is of hij de stad daadwerkelijk aandeed dan wel met een bocht eromheen reed. Wat moest hij anders in dit laatstgenoemde Kempendorp waar normaal een reiziger nooit kwam? Turnhout bood Maximiliaan tenminste jachtgelegenheid.

Wederom trok de keizer in het najaar naar Holland; op 1 oktober blijkt hij namelijk in Geertruidenberg te zijn. Ditmaal genoot zijn belangstelling de door Gelre bedreigde zuidoosthoek: Schoonhoven (6-14 oktober), Gouda (20 oktober)³⁰ en Dordrecht (23-24 oktober). Of hij hier ook het rijkswapen toekende? Naar een Amsterdamse traditie zou het stadje aan het IJ van Maximiliaan het recht hebben gekregen om een keizerskroon aan het wapenschild toe te voegen. Volgens deze lokale overlevering, die begin zeventiende eeuw bestond, zou dit in 1488 zijn gebeurd, toen hij zeker nog geen keizer was!³¹ Alweer via Breda, waar de Nassause graaf het keizerlijke gevolg vaarwel zal hebben gezegd, ging het

Houtsnede uit het boekje 'Unio pro conservatone rei publice' dat in 1515 in Antwerpen uitkwam bij de Blijde Inkomste aldaar van de latere keizer Karel v. De uitgave is een lofzang op keizer Maximiliaan I van Oostenrijk. Op deze prent verschijnt hij te paard aan het hoofd van zijn leger, als het ware paraderend voor de paus die bovenaan troont. (Uit: Catalogus 'Antwerpen, verhaal van een metropool', 1993)

naar Antwerpen, waar de vorst langere tijd verbleef (1-19 november). Aan het einde van de maand was hij weer onderweg. Vanuit Lier volgde hij ditmaal de Schelderoute. Een hoogtepunt van zijn Neder-

Portret van Maximiliaan van Oostenrijk door Joos van Cleve, 1510. Hij draagt de keten van de Orde van het Gulden Vlies. (Origineel: Noordbrabants Museum, in bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam)

lands verblijf vormde ongetwijfeld de bisschopsstad Kamerijk (nu Cambrai in Frankrijk). Hij arriveerde er begin december, waar ook landvoogdes Margareta verscheen. Vader *Maxi* en dochter *Marguerite* corresponderden veel, maar zagen elkaar zelden. Op 8 december werd in Kamerijk een vredesverdrag met Frankrijk plechtig in de kathedraal afgekondigd.³² Rond de kerst en de jaarwisseling was Maximiliaan wederom in Antwerpen en ging in het voorjaar van 1509 eindelijk naar Vlaanderen, waar hij ditmaal op gepast respect kon rekenen. Zo deed hij Brugge aan en wilde in Gent steekspelen laten organiseren.³³ Eind maart was hij weer terug in Antwerpen, waar een bijeenkomst van de Staten-Generaal zijn afscheid inluidde. Hij deed tenslotte toen nog even Den Bosch aan, om de Nederlanden vervolgens achter zich te laten.³⁴

Noten

- 1 *Krönungen und Könige in Aachen. Geschichte und Mythos* dl. 11 (Mainz 2000) 564-566. Hollegger (noot 2) 61-68.
- 2 Het vijfdelig standaardwerk H. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit* (Wenen 1971-1986). Hier vooral deel 11: *Reichsreform und Kaiserpolitik 1493-1510*. Jongste gedegen biografie: M. Hollegger, *Maximilian I. (1459-1519). Herrscher und Mensch einer Zeitwende* (Stuttgart 2005), alwaar uitvoerige literaturopgave.
- 3 *Regesta Imperii* [hierna: *RI*] dl. xiv: *Maximilian* (Band 1-4: iedere band bestaand uit drie delen, namelijk regesten, berichten en index); ook Internet: www.regesta-imperii.de. Voor het reisschema aan de hand van uitgegeven akten e.d. aldaar, Band 1 / 1 (1493-) 100-102 (nr. 935-954) resp. 142-143 (nr. 1329-1344). 's-Hertogenbosch / Den Bosch aangeduid als *Hertzogenpusch* / *Pusch* / *Boisleduc* (afgezien van orthografische varianten), waaraan we lokale informatie toevoegen (zie Reisschema A). Voor Maximiliaans eerste vijf jaren: H. van der Linden, *Itinéraires de Maria de Bourgogne et de Maximilien d'Autriche (1477-1482)* (Brussel 1934). Tussen 1486 en 1494/95 zijn geen bezoeken bekend.
- 4 Standplaats: Maastricht 10 juli - 1 aug., vervolgens Mechelen (voor 18 aug.) en Antwerpen 18 aug. - 22 jan. De koningin en enkele hoge gasten trokken gelijk op met deze dienst, zoals een Milanees ambassadeur Spalatin weet te berichten.
- 5 Zie over deze weken: J. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Arnhem 1960) 35-38 met aanvallen op Roermond, (Nieder-) Elten, Nieuwstad en Echt. Voor het verdrag i. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden voor de geschiedenis van Gelderland* vi-1 (Arnhem 1859) nr. 112.
- 6 Mijn artikel 'Devote reizigers onderweg' voor de gebruikelijke route langs Hoogstraten: *Bossche Bladen* 11 (2009) 59-62.
- 7 De Bredase stadsrekening over 1495 vermeldt niets bijzonders. Meest waarschijnlijke oplossing van deze informatielacune aldaar: alle kosten lagen bij de (gast)heer, toen graaf Engelbrecht 11 van Nassau.
- 8 Zie 1494 sept. 2-4; nov. 10-11, nov. 15-16; 1495 jan. 9-11 en jan. 16.
- 9 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, osa, inv.nr. 28-29: 27 okt. 1489 met afkoopsom ter hoogte van 35.000 gld.
- 10 Over de boekjaren 1494/95 bleven geen halfjaarlijkse Bossche stadsrekeningen bewaard. De Bossche kronieken vermelden niets hierover. Zijn logeeraadres is evenmin bekend; vgl. Dominicanen / Hinthamerstraat in 1481.
- 11 Peter van Os, *Kroniek* [ca. 1515], ed. Sanders, 264-270: *presente Maximiliano, Romanorum rege predicto, suo patre*.
- 12 Hollegger (noot 2), 188-190. Vgl. H. Wiesflecker, *Maximilian a.w.*, dl. iv: *Gründung des habsburgischen Weltreiches* (..) 1508-1519 (Wenen 1981).
- 13 *Bulletin de la Commission Royal d'Histoire* 11-7 (1854/55) 69: 14 febr. 1507/8 Landvoogdes Margareta aan stad Mechelen - opdracht tot generale processie voor voorspoedige reis en behouden aankomst. In april 1508 vertoefde Maximiliaan nog in Luxemburg.
- 14 Nog geen *RI* xiv: *Maximilian*, beschikbaar over dit tijdvak. We moeten het reisschema zelf reconstrueren, maar hier afzien van bronvermeldingen in detail.
- 15 osa, inv.nr. 1364 (stadsrekening 1507/08 (cap. 7 boden/paard), fol. 90, ed. R. van Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, Stadsrekeningen* ('s-Hertogenbosch 1861) p. 136: 23 juni bode naar Kleef - 2 dagen - 18 st.; fol. 90v / p. 136: 20 (niet: 30) juli naar Xanten - 6 dagen - 54 st.; fol. 90v / p. 137: 26 juli naar *Grave ende in dier contreyen omme te vernemenen*

- nae den voirs keyser, die op wege herwärts, omme zyne mayesteyt met reverentie in te halenen ende dairaf tydinge brengende - 1 dag - 9 st.
- 16 Aldaar, (cap. 23 varia), fol. 155 / p. 153 (geen datum) Item alsoe die keyserlicke mayesteyt solempnelick voere d'ierste ende by avont staedsgewyse ingehaelt waert metter heren, scutten ende mere anderen met 86 bornende wassen tortssen (à 6 st.) totaal 25 rglld 16 st. Vgl. Van Os, *Kroniek*, 310: 26 juli omtrent acht uren naemiddach quam die voirs Maximiliaen, gecoren keyser, bynnen deser stat (...).
- 17 Aldaar, (cap. 25 wijnen), fol. 160v / p. 159 Item die keyserlicke mayesteyt in desen staet comende voer syne willemende ende ierste keyser comende omme ons te troesten, assistencien ende defendencien in den tegenwoirdighen oirloghe ende dit arme lant niet te laten dessolaet oft verdorven, geschenct twee stucken wyns van 11 aemen 18 vierdel, 't voeder [= 6 aam] gecocht voer 36 gouden gld., ende den wyn uutem kelder te doen ende ter plecken te vueren 8 st - totaal 93 rglld 5 st; Item noch zynre keyserlycke mayesteyt ten selven tyde gescent 100 malder haveren, 't malder gecocht voer 13½ st ende te draigenen 12½ st. - totaal 68 rglld 3 ½ st. Zo kreeg landvoogdes Margareta in 1511 ruim 1 voeder.
- 18 Aldaar, Item ten selve tyde ende zyne keyserlycke mayesteyt alhier gehuldt waert gegeven ende geschenct voer 't recht van den tappissiers 4 rglld, den lackayen 2 rglld 10 st., den helbardiers 3 Ph.gld, den heralten 2 Ph.gld, den pyperen ende trommeslegers 36 st. Let op het verschil tussen wandtapijtbeheerders en hofmusici.
- 19 Aldaar, (cap. 16 timmerwerk), fol. 160v / p. 142: ca. 25 juni torduys voer den Raethuys, daer die keyser op gehuldt waert. Aldaar, fol. 159 Voer verleys ende besigen van den laken 18 st. Item van den gereemte ende oirdens te stellenen 32 st.
- 20 Van Os, *Kroniek*, 310. Molius [ca. 1560] ed. Sanders, 199 geeft genoemde data en vermeldt geschenken evenals het voorrecht. Volgens de Geertrui-kroniek ed. Verbeek, ad 1507 t.g.v. beleg van kasteel Poederoyen! Rond 1600 verschraalt tot korte passage bij Cuperinus, *Kroniek* ed. Hermans, 74 (1507 (!) juli 26) met alleen (foutief) de geschenken.
- 21 Zie voor het Rijkswapenschild gebruikelijk vanaf de 15e eeuw: H.-E. Korn, *Adler und Doppeladler. Ein Zeichen im Wandel der Geschichte* (Göttingen 1969); herdruk 1976. Een kroon werd op de put geplaatst in 1522, ongetwijfeld naar aanleiding van Akense kroning tot Roomskoning van Karel v (1520). Over de rijkskroon: R. Staats, *Die Reichskrone. Geschichte und Bedeutung eines europäischen Symbols* (Göttingen 1991).
- 22 Pas vanaf 1673 toegepast in de zegels en terugkerend in 1817 herkent men de adelaar in het bovenste segment van het Bossche wapenschild. Ook aan te treffen als embleem op rederijersblazoenen (1542), historische kaarten (ca. 1625), boekbanden (1580); vgl. H. Bossink, 'Het wapen van 's-Hertogenbosch', in: *Varia Historica Brabantica* VIII (1979) 245-267, vooral 251-255; I. Kuyser e.a., 's-Hertogenbosch. *Cartografisch bekeken* ('s-Hertogenbosch 2001) 34-35 afb. 5.5. en 5.6.
- 23 V. v.d. Aura, *Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal* (Oosterhout 1894) 103 noot 3 [1508] 2 augustus. Zie voor dergelijke showspelen: M. Pfaffenbichler, 'Das Turnier als Instrument der Habsburger Politik', in: *Zeitschrift für Historischen Waffen- und Kostumkunde* 34 (1992) 13-36, vooral waar sprake is van het onvoltooide toernooiboek *Der Renner* met 64 toernooien vanaf 1494 op naam van Roomskoning Maximiliaan.
- 24 OSA, inv.nr. 1364 (stadsrekening 1507/8 cap. boden / te voet), fol. III / p. 141: 1 aug. bode naar Bossche delegatie by den Roemschen keyser wesende, dwelck hy socht tot Gorcum, tot Dordt, ende vant se tot Sinte-Gertrudenberge (...) - 3 dagen - 13½ st.; fol. III / p. 142: 28 aug. gereyst in Holland na den Roemschen keyser, die hy aldair socht in verscheydene plaetsen ende volgden zynre keyserlicke mayesteyt uut Hollant tot Breda ende vandair tot Tournhout (...) - 2 dagen - 19½ st.; fol. III / ongepubl. (1 aug.) ten tyde doen die keyser dairwairts (Breda) was; fol. 90v / p. 137 (boden/paard) 1 aug. uutgesonden (...) tot Breda aen onse gedeputeerden by den Roemschen keyser aldair wesende - 4 dagen - 36 st.
- 25 M. Bruchet, *L'itinéraire de Marguerite d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas*, ed. E. Lancien (Lille 1939) 43, ad 29 juli 1508 Dordrecht; ad 13 aug. 1508 Leiden (hij kan niet naar Dordrecht komen i.v.m. beleg van Weesp). OSA, inv.nr. 1364 (stadsrekening 1507/8 cap. boden / te voet), fol. IIIv / ongepubl. (6 aug.) aldair (Dordrecht) van deser staet wegen by den Roemschen keyser wesende. Zie voor Holland: J. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven 1995) 246-247.
- 26 Teksteditie uit Leidse thesaurierrekening 1507/1508: *Kroniek van het Historisch Genootschap* te Utrecht 6 (1850) 343-347: ad 10-11 aug. : wit / rood versiering van stadhuis en [Raad]kamer; 125 toortsen voor schutters; 3 aam rijnwijn en hengst cadeau; wijn voor gevolg. Vgl. OSA, inv.nr. 1364 (stadsrekening 1507/8 cap. boden/paard), fol. 90v / p. 137: 9 aug. gereden (...) tot Gorcum, Delft, Leyden, by den voirs keyser - 6 dagen - 54 st.
- 27 OSA, inv.nr. 1364 (stadsrekening 1507/8 cap. boden/voet), fol. III / p. 142: 28 aug. gereyst in Holland na den Roemschen keyser die hy aldair socht in verscheydene plaetsen ende volghden Zynre Keyserlicke Mayesteyt uut Hollant tot Breda ende vandair tot Tournhout - 2 dagen - 19½ st.
- 28 Een herinnering aan Maximiliaans entree in Antwerpen roept nog een propagandaboekje, getiteld *Unio*, op dat in Antwerpen verscheen ter gelegenheid van de Blijde Inkomste van Karel v in 1515 en de lof afstak over het Habsburgse huis; *Antwerpen. Verhaal van een metropool 16e en 17e eeuw* (Antwerpen 1993) p. 156-157 nr. 10; *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787* (Brussel 1991), 322-323 nr. 35.
- 29 OSA, inv.nr. 1364 (stadsrekening 1507/8 cap. boden/paard), fol. 92 / p. 137: 26 sept. gesonden tot Thurnhout by der keyserlycker mayesteyt omme te vernemenen wannere die hiere in desen staet comen souden ende vant denselven tot Hilvaerenbeke - 1 dag - 9 st.; fol. IIIv / ongepubl. (21 sept.) gereyst nae Turnhoudt (...) aen keyserlicke mayesteyt.
- 30 *Inventaris Oud Archief Leiden*, reg. 1214 (20 okt. 1508).
- 31 Vgl. voor beeldprogram H. v.d. Waal, *Drie eeuwen vaderlandse geschied-uitbeelding, 1500-1800* ('s-Gravenhage 1952) afb. 12. De rijksadelaar komt ook voor in het wapenschild van de stad Antwerpen (zoals in het Eedboek van 1515), waar hij medio september 1508 voor het eerst aankwam; *Stad in Vlaanderen a.w.*, 20 afb. 5 cat.nr. 17. Stad en Land Mechelen nam de adelaar op in haar stadswapen na de koninklijke verheffing tot graafschap (10 febr. 1491).
- 32 J.-M. Cauchies, 'Marguerite d'Autriche, gouvernante et diplomatie', in: *L'itinérance des seigneurs*, ed. Paravicini Bogliani e.a. (Lausanne 2003) 360-363. Het vredesverdrag is bekend aan de stadssecretaris-kronikeur Van Os: *Kroniek*, 313-314.
- 33 Betreffende een verloren (programma?)boekje: Ph. Kervijn de Volkaersbeke, *Yoyeuse entrée de l'empereur Maximilian I à Gand. Description d'un livre perdu* (Brussel 1850).
- 34 Nijhoff (zie noot 5), nr. 649

REISSHEMA A: KONINGSTOURNEE

vet = langdurig (meer dan 5 dagen) verblijf; (...) = kortstondige excursie; dgn = dagen; *cursief* = heilige dag/dagbezigheid.

juni 22-juli 2	Keulen
juli 4-6	Aken
8-10	Sittard / Gulik
10-14	Maastricht
14-16	Sittard / Gulik
17	Maastricht
17-21	Sittard / Gulik
22-30	Maastricht = 9 dgn / brug
30-31	(Maaseik) klooster / stift?
aug. 1	Maastricht
2	(Weert) kasteel
3-18	Grave = 16 dgn (kasteel) - <i>Maria Hemelvaart</i> (15 aug.)
18-19	Antwerpen / Brabant
20-25	Mechelen = 6 dgn
25	Leuven
26	Mechelen
27 aug.-sept. 2	Leuven
5	(Antwerpen)
5	(Mechelen)
5-12	Leuven - <i>Inhuldiging Filips</i>
13 sept.-okt. 5	Mechelen
6-27	Antwerpen
27	(Mechelen)
27 okt.-8 nov.	Antwerpen
8-10	(Dendermonde/Vld. en Vilvoorde/Brab. Kastelen/ <i>jacht</i>)
12-15	Antwerpen
17-20	Halle/Heneg. <i>bedevaart</i>
20 nov.-dec. 23	Antwerpen = ca. 30 dgn
21	(Turnhout - <i>jacht</i>)
24-26	Mechelen - <i>Kerstmis</i>
27	(Bergen op Zoom)/kasteel
30	
1495 jan. 2	Antwerpen - <i>Oud en Nieuw</i>
5-8	Bergen op Zoom - <i>Driekoningen</i>
6-8	Antwerpen
12	(Antwerpen)
13-15	Bergen op Zoom
17-22	Antwerpen
22 jan.-febr. 4	Mechelen - <i>Maria Lichtmis</i>
6-10	Breda = 5 dgn
11-22	's-Hertogenbosch = 11 dgn
23/24	Boxtel (overnachting)/kasteel
24/25	Eindhoven (overnachting)
25/[26]	Weert/kasteel
27/28	Maastricht
28	Aken

REISSHEMA B: KEIZERSTOURNEE

(hypothese: reconstructie auteur)

1508 mei 27 - juli	
13	Keulen = 48 dgn
16	Düsseldorf
18	Duisburg
20	Xanten
23	Kalkar-Gennepe
26	Grave
	's-Hertogenbosch
31	Dordrecht
aug. 1	Geertruidenberg
2	Breda - Turnhout/ <i>jacht</i>
4-6	Dordrecht
>>	[Delft/Teilingen ?]
10-13	Leiden - <i>Maria Hemelvaart</i> (15 aug.)
16-23	Haarlem = 8 dgn
20	Amsterdam
24-25	Den Haag/Binnenhof
	[Gorkum]
	Breda
24-28	Turnhout/ <i>jacht</i>
sept. 4-12	Brussel = 9 dgn
	- Lier
17-18	Antwerpen
21-26	Turnhout/ <i>jacht</i>
26	Hilvarenbeek
okt. 1	Geertruidenberg
6-14	Schoonhoven = 9 dgn
20	Gouda
23-24	Dordrecht
	[Breda]
29 - nov.	
19	Antwerpen = 21 dgn
19/30	Lier
dec. 8	Cambrai-vredesverdrag
	- landvoogdes Margareta
1509 jan	
2	Antwerpen
febr.	
10-21	Brussel
27	Aalst
mrt.	Brugge
8	Gent
18	Antwerpen
28	's-Hertogenbosch
31	Antwerpen

Christoffel in Den Bosch

Een noodhelper in beeld

Ed Hoffman

De betekenis van de heilige Christoffel in het dagelijkse leven wordt niet altijd goed begrepen. Ed Hoffman heeft het uitgezocht en gaat in dit artikel voorts in op de afbeeldingen van Christoffel die in Den Bosch aan te treffen zijn.

Bij een feestelijke receptie in de oude Statenzaal van het Noordbrabants Museum stond ik onlangs achter een conservator van het Markiezenhof in Bergen op Zoom. De lange zeer traag voortschuifelende rij zorgde er voor dat we uitgebreid in gesprek raakten over de heren van Bergen, en met name over de raadsheer van Philips de Goede: Jan II van Glymes, bijgenaamd *Metten Lippen*. Dat deze heren van Bergen echte reizigers waren en zelden thuis, beweerde mijn gesprekspartner, bleek wel uit het feit dat er in het Markiezenhof maar liefst twee grote beelden waren geplaatst van de heilige Christoffel. Eén boven de toegangspoort en een prachtig kolossaal exemplaar boven de schouw in de grote Hofzaal. Kort daarop vertelde ik van deze ontmoeting in de redactievergadering van onze *Bossche Bladen*. Een van ons bleek al zijn hele volwassen leven een Christoffel in zijn auto te hebben. Maar wel natuurlijk verstopt in het handschoenenkastje. Om niet over te komen als al te braaf rooms, of zelfs als aanhanger van middeleeuwse magische praktijken? Uit beide voorvallen blijkt dat weinigen tegenwoordig nog weten hoe het zat met de betekenis van deze aloude heilige Christophorus voor het dagelijkse leven van de katholieken. De twee fraaie beelden in de Markiezenhof bewijzen hoogstens dat de heren Van Glymes graag thuis bleven en een Christoffeltje in een handschoenenkastje werkt nul komma nul!

De brave Christoffel in de Sint-Jan; weke neogotiek. (Foto: Gerard Monté)

Het verhaal

De verhalen over Christophorus, een afschrikwekkende kolos van 'maar liefst twaalf el' uit Kanaän, ontstonden waarschijnlijk in de twaalfde eeuw in de Donaustreek en werden door de dertiende-eeuwse Italiaanse dominicaan Jacobus van Voragine ondergebracht in zijn *Legenda Aurea*, zijn gouden vertellingen. De reus, die oorspronkelijk Reprobis, de afgekeurde, heette, wenste enkel de machtigste vorst te dienen. Toen zijn koning bang bleek voor de duivel, ging hij voor Satan werken, en toen die bang bleek voor Christus, trad hij in de dienst van Christus. Een kluizenaar, die woonde bij een doorwaadbare plaats in een overigens woeste rivier, raadde Reprobis aan die Christus te dienen door mensen te helpen als een soort van ambulante veerman. Op een dag was hij aan het werk met een jongen op zijn rug. De rivier begon plots te zwellen en de jongen werd zwaar als lood. Met de grootste moeite wist de reus de overkant te bereiken en verzuchtte toen: het lijkt wel of ik de hele wereld heb getorst! Niet alleen de hele wereld, antwoordde de jongen, maar ook de schepper van die wereld en als bewijs daarvan zal jouw knoestige stok, als je hem vanavond naast je hut in de grond steekt, morgenvroeg volop bloeien en vruchten dragen!

Een populaire heilige

In de Late Middeleeuwen werd Christophorus, of Christoffel, al maar populairder en steeds vaker afgebeeld. In de Duitse landen, en daar hoorde ook Brabant bij, werd hij opgenomen in de kring van

de zogenaamde Noodhelpers, veertien heiligen die mensen met problemen bijzonder bijstonden; en wie verkeerde er in dat Herfsttij nou nooit in nood? Na de voor Europa vernietigende pestepidemie van rond 1350 werd hij ook nog een van de vijf Pestheiligen. Voortdurend te hulp geroepen groeide hij zo uit tot één van de meest geschilderde en gebeeldhouwde heiligen. Met de voeten wadend door het water, de al bloeiende boomstronk in de vuist en met het Christuskind op de schouder, werd hij alom, maar steeds op specifieke plekken, aanwezig gesteld en het geheim van deze Christophorus schuilt nu juist in die specifieke plaatsing!

Enkele voorbeelden. Wanneer je in Toledo de kathedraal binnenkomt wordt de hele transeptwand vóór je ingenomen door een gigantische Christoffel; wie in Regensburg over de Donaubrug de stad in trekt ziet op de hele zijwand van het eerste huis een kleurig fresco van de kolossale heilige; waar in Amiens de straten bij de kathedraal samenkomen staat de reus prominent aan de wand; een heel ontroerende tenslotte bevindt zich in de Lieve-Vrouwebasiliek in Maastricht direct rechts na de ingang: de knots waarop Christoffel daar leunt is zo groot, dat de kluizenaar uit de legende er gewoon in woont!

De hypnotiserende Christoffel in het stadhuis; symbolisme rakend aan de Jugendstil. Van links naar rechts: Franciscus, Catharina, Petrus, Agnes, Joris, Augustinus en Christoffel. (Foto: Gerard Monté)

Zo vindt men overal in katholiek Europa afbeeldingen van deze 'Christusdrager', en altijd op specifieke plekken. Ook in 's-Hertogenbosch staan er drie op de juiste plaats.

Christoffel in Den Bosch

Onze Sint-Jan binnentredend via de Luidpoort onder de toren ziet men ze gipskleurig aan de kolommen staan: rijen neogotische heiligen, bijna allemaal afkomstig uit het atelier van Hendrik van der Geld aan de Oude Dieze. Onder puntmutsbaldakijnen links een stoet van brave nonnen en zoetige vorstinnen, de ogen vroom geloken, en rechts een stel even brave bisschoppen en priesters, allemaal een voetje naar voren en met een stereotiep opbollende knie onder het zedig neerhangende gewaad. En op de juiste plek, na binnenkomst meteen rechts, staat sinds 1902 en jammer genoeg even groot, en dus even klein, als zijn hemelse kompanen aan de andere kolommen: Christoffel. Een goedmoedige man, die vriendelijk glimlachend poseert, de voeten naast elkaar in het water, één arm in rust in de zij en een heilig Jezusje, zegend, op de schouder.

De tweede afbeelding bevindt zich in de openbare hal van ons stadhuis. Antoon der Kinderen heeft daar eerst, in 1891, op de linkerwand in bleke olieverftinten, de hertog van Brabant geschilderd. Omringd door jagers en honden is hij doende bij zijn jachtslot onze stad te stichten. Vijf jaar later schilderde Der Kinderen in een totaal andere stijl en met temperaverf de doeken voor de rechterwand. Het hoofdmotief was hier: 'de Kathedraal, en die voltooid.' De achtergrond is een sterk gestileerde weergave van de binnenkant van de Sint-Jan, gezien vanuit het westen. In het midden de hoge koorsluiting en links en rechts daarvan eerst de drie traveeën van het dwarsschip met, in de lichtbeukvensters, verrassend exacte traceringen en daar weer naast de noorder en zuider transeptgevels. Ervoor heeft de schilder zeven verstarde heiligen geplaatst met rechts weer op de eerste plek Christophorus. Blootsvoets, maar niet echt gekleed om door een rivier te waden. Hypnotiserend ziet hij ons boven zijn lange baard met opengesperde ogen aan. Op zijn hoofd draagt hij de hele aarde in de handen van Jezus, en links is zijn stok al aan het uitbotten geslagen, waar bij de prille twijgen zich grappig vertakken in de tracering van het grote transeptraam.

Een derde Christoffel staat sinds 1960 naast de in 1956 geopende stationstunnel. Een bonk van een beeld van Piet Esser, die onlangs geëerd werd met een retrospectieve tentoonstelling in het Scheveningse museum *Beelden aan Zee*. Esser was na de

De bronzen reus bij het station; gestileerd realisme van na de oorlog. (Foto: Peter Wolfs)

Tweede Wereldoorlog een veelgevraagd schepper van oorlogsmonumenten. Zijn bronzen Bossche Christophorus is een echte! Een krachtige vitale reus met een boom van een stok en het hoofd hijgend omhoog, terwijl Jezus al loodzwaar naar achteren hangt. Voordat het nieuwste station werd gebouwd met zijn naar voren stekende, vijf etages hoge, arm was deze Christoffel vanaf de Stationsweg, op weg naar de treinen, prachtig te zien. Tegenwoordig kunnen zelfs de tunnelgangers hem amper ontwaren, verstopt als hij is tussen twee

dichtgebladerde platanenkruinen. Jammer voor het beeld *en* voor de reizigers, want volstrekt strijdig met zijn diepere bedoeling!

Het geheim van de plek

Want waarom werd Christoffel overal in rooms Europa zo prominent op specifieke plekken neergezet? Het eenvoudige antwoord ligt in zijn functie als noodheilige. Wanneer men een beeltenis van hem aanschouwd had, zou hij er voor zorgen dat men die dag niet zonder de troost van de sacramenten, en met name zonder een bevrijdende biecht, zou sterven! Hij werd dus eenvoudigweg overal afgebeeld waar eenieder elke dag een blik op hem kon werpen. Men hoefde maar door een stadspoort te komen, een stadhuishal binnen te lopen of zijn hoofd een kerk in te steken om die dag beschermd te zijn! Vandaar dat een Christoffel boven de haard eerder op thuis blijven dan op reizen wijst, en een beeltenis verstopt in een handschoenenkastje jammer genoeg niet zal werken.

Een extra probleem

Overigens is er tegenwoordig bij de Christoffeldevotie een complicerende factor. Zijn kerkelijke feestdag van 25 juli is na het laatste concilie door het Vaticaan geschrapt met als argument dat hij enkel legendarisch geleefd heeft. We kunnen ons moeilijk de consternatie in de hemel voorstellen, toen de heilige, na eeuwenlang mensen vanaf zijn specifieke plekken tegen een genadeloze dood beschermd te hebben, verteld werd, dat men op de aarde besloten had, dat hij in de twaalfde eeuw verzonnen was en dus niet bestond en ook nooit bestaan had!

Literatuur

- W.J.J. Adriaanse e.a., *125 Heiligenbeelden in de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1984)
- A.M. Hammacher, *De Levenstijd van Antoon Der Kinderen* (Amsterdam 1932)
- H. Molhuysen, *Oe Gotte, kèk daor* (Vlijmen 1994)
- J. de Voragine, *De hand van God. De mooiste heiligenlevens uit de Legenda Aurea* (vert. V. Hunink)(Amsterdam 2006)

Het Gereformeerd Burger Weeshuis

Samen eten, bidden en leren

Tineke Plettenberg*

De gevel heeft een voorname, bijna deftige uitstraling. Het historische gebouw dateert uit omstreeks 1870 en huisvest tegenwoordig, heel toepasselijk, stichting Erfgoed Brabant. De historische oorsprong is duidelijk zichtbaar. In de top van de gevel prijkt nog altijd de tekst 'Gereformeerd Burger Weeshuis'. Bossche Parade nummer 17-18 is een gebouw met een bewogen verleden. In dit artikel gaat Tineke Plettenberg in op het leven in het weeshuis, met name in de negentiende eeuw.

Detail van het 'Geefhuisreliëf', de (zwaar gehavende) eikenhouten gevelstructuur van het Geefhuis of Tafel van de Heilige Geest (thans Stadsbibliotheek), ca. 1525. In het afgebeelde fragment wordt brood uitgedeeld aan de armen. Het Geefhuis ondersteunde ook de Bossche wezen. (Origineel: Noordbrabants Museum)

Voorgeschiedenis

Al vanaf 1566 heeft op deze plek een weeshuis gestaan.¹ De stichter ervan is de Bossche priester mr. Frans van Uden. Niet alleen in Den Bosch maar ook in andere steden in de Lage Landen, zoals Amsterdam, Deventer en Schiedam, ontstaan in de zestiende eeuw weeshuizen. Tot die tijd ontfermen burens of familieleden zich over de wezen, al dan niet met financiële steun van de stedelijke armenzorgvoorziening. Zo is er in Den Bosch vanaf het einde van de dertiende eeuw de zogenaamde *Tafel van de Heilige Geest*, in de volksmond het Geefhuis geheten, die deze taak op zich neemt.² Als er niemand is die de wezen kan verzorgen, worden ze uitbesteed aan vreemden. Ook deze zogenaamde bestedingen krijgen financiële ondersteuning.

Mr. Frans van Uden heeft een aantal redenen om het startkapitaal voor de stichting van het weeshuis bij testament te doneren. De directe aanleiding is het grote aantal wezen dat ontstaat doordat de stad

geteisterd wordt door een pestepidemie gedurende de jaren 1550-1555. Maar ook de denkbeelden van humanisten – zoals Juan Luis Vives – drukken hun stempel op het denken over opvoeding.³ Net zoals in andere delen van de Nederlanden groeit ook in Den Bosch de overtuiging dat een goede, christelijke opvoeding mensen kweekt die gedurende de rest van hun leven doordrongen blijven van de christelijke waarden. Daarom moeten de wezen godsdienstonderwijs krijgen, leren lezen en schrijven, én een ambacht leren.⁴

Gevel van het voormalige Gereformeerd Burger Weeshuis, een foto uit ca. 1965. Dit pand is vermoedelijk in 1870 gebouwd. Van de voorganger ter plekke zijn geen afbeeldingen bekend. Tot 1967 heette het hier Weesstraat. (Foto: Stadsarchief, collectie Roelands)

Gevelsteen van het pand aan de Parade, 1983. (Foto: Stadsarchief, Ad Boom, Nieuwkuijk)

Het bestuur van weeshuizen is in handen van de stedelijke overheid.⁵ Het Bossche weeshuis heet daarom aanvankelijk Stadsweeshuis.⁶ Het stadsbestuur bepaalt welke wezen in aanmerking komen voor opname in het weeshuis, en benoemt de regenten die samen met de regentessen de leiding hebben. De verantwoordelijkheid voor het dagelijkse reilen en zeilen is in handen van een zogenaamde binnenvader en een binnenmoeder.

Van katholiek naar hervormd

Tot 1629 vinden er geen ingrijpende veranderingen plaats in het Stadsweeshuis. Maar als in dat jaar Den Bosch wordt ingenomen door de Staatse troepen heeft dat ook voor het weeshuis verstrekende gevolgen. De weeskinderen moeten, bijna van de ene op de andere dag, in de calvinistische leer worden opgevoed. Het moet voor de kinderen een verwarrende tijd zijn geweest: de biecht wordt afgeschaft en op vrijdag staat er vlees op het menu.⁷ Dit betekent overigens niet dat rooms-katholieke wezen worden geweigerd. Dat verandert pas als er in 1783 in Den Bosch een rooms-katholiek weeshuis wordt geopend. Vanaf 1629 is aan het weeshuis een

inwonend onder-wijzer verbonden, die les geeft in het in pandige schoollokaal.

Tot in de negentiende eeuw verandert er weinig, maar in 1815 wordt de positie van het weeshuis anders. Het wordt een stichting van de Nederlands-hervormde kerk en valt voortaan buiten toezicht of zorg van de burgerlijke overheid. De stichting benoemt de regenten en is verantwoordelijk voor de financiën. Het weeshuis krijgt nu de naam 'Gereformeerd Burger Weeshuis'. Later in die eeuw verdwijnt de school en op den duur ook de onderwijzer. In 1930 wordt het weeshuis gesloten en alle wezen worden ondergebracht in pleeggezinnen. De wezenzorg komt hiermee tot een eind. Hoe werden de kinderen voordien opgevangen en verzorgd? Hoe was het leven in het Gereformeerd Burger Weeshuis in de negentiende eeuw?

Selectie aan de poort

Gemiddeld leven er in de negentiende eeuw dertig kinderen in het weeshuis, evenveel jongens als meisjes. Die worden niet zomaar opgenomen. De naam van het weeshuis verradt de selectiecriteria, al werden deze in de praktijk niet altijd strikt

nageleefd. Als protestantse stichting staat de gereformeerde grondslag buiten kijf. Voorts is het een weeshuis voor hen die door geboorte beschouwd kunnen worden als burgers van Den Bosch. Een van de extra eisen daarbij is dat het kind geboren is uit de echt tussen twee poorters. In december 1780 wordt een zesjarig poorterschap geëist; in andere periodes houdt men vast aan het oorspronkelijk stedelijk reglement voor het weeshuis uit 1565 waarin bepaald werd dat de overleden ouders tien jaar poorter van de stad geweest moeten zijn.⁸

Hoewel de naam iets anders suggereert, worden er soms ook wel eens kinderen die geen wees zijn opgenomen. Bijvoorbeeld als een van de ouders nog leeft, maar hij of zij niet in staat is om voor de kinderen te zorgen. Oogluikend worden deze kinderen toegelaten, behalve in economisch slechte tijden. Zoals op 20 december 1834, als de regenten erop wijzen dat zij geen steun kunnen verlenen aan niet-wezen. Zij hebben weliswaar begrip voor overladen gezinnen, maar kunnen dergelijke verzoeken niet honoreren omdat de fondsen dan snel op zijn.⁹ Een boodschap van dezelfde strekking wordt ook vijftig jaar later nog eens gegeven.¹⁰ Als een kind geweigerd wordt, betekent dat overigens niet dat er door de diaconie geen opvang geboden wordt. Kinderen worden dan ondergebracht bij particulieren.¹¹ Naast de pupillen die door de diaconie worden voorgedragen, is het weeshuis verplicht om een klein aantal 'geefhuiskinderen' toe te laten. Deze kinderen komen door hun geboorte niet in aanmerking voor opname. Ze worden door het Geefhuis aangemeld en financieel onderhouden door de stad 's-Hertogenbosch. Alle wezen dragen een uniform, maar de geefhuiskinderen zijn herkenbaar aan het rode biesje op de rechtermouw.

Niet te jong, niet te oud

Behalve de geboorteplaats was er nog een belangrijk selectie criterium: een kind moet minstens vijf jaar oud zijn, ofwel zindelijk. Verder mag een kind niet ouder zijn dan twaalf jaar. Een kandidaat-pupil moet daarnaast ook gezond van lijf en leden zijn. Is dat niet het geval, dan wordt er een andere oplossing gezocht.

Al deze eisen betekenen in de praktijk nogal eens dat kinderen uit één gezin van elkaar gescheiden worden. In 1861 bijvoorbeeld, als de zesjarige Antonetta Jacoba en haar zusje Wilhelmina Keijser worden aangemeld. Op het moment van aanmelden is Wilhelmina nog net geen vijf jaar en ze wordt dan ook afgewezen. In 1888 is het bestuur soepeler als drie wezen uit één gezin worden aangemeld. Het oudste kind overlijdt en het jongste is slechts één jaar en kan

niet worden opgenomen, maar het middelste kind wordt met drie jaar daarentegen wel toegelaten.¹²

De wijde wereld in

Net als bij de aanmelding hebben regenten en diaconie ook nauw contact bij het verlaten van het weeshuis, wat meestal rond de volwassen leeftijd gebeurt. Een pupil krijgt dan een uitzet mee en zijn/haar toekomstige werkkring moet verzekerd zijn. De inhoud van die uitzet is afhankelijk van het gedrag in de voorgaande jaren. Ter illustratie bij deze de uitzet van een zestienjarige jongen die in 1811 het weeshuis verlaat: 30 frank, twee hemden,

Schilderij uit 1619 van weeskinderen die onderwijs genieten in het Alkmaarse Burgerweeshuis. De kleding is tweekleurig, wat ook in andere plaatsen het geval was. Hoe het Bossche uniform eruit zag, is onbekend.

Portret van een weesjongen in het Gereformeerd Burger Weeshuis, ca. 1915. Een foto van C. v.d. Maath. Oudere afbeeldingen van kinderen uit dit weeshuis zijn niet bekend. (Foto: Stadsarchief)

Naimeisje Maria Leith. Zij verbleef eveneens rond 1915 in het Gereformeerd Weeshuis. Een opname van het atelier André Schreurs. (Foto: Stadsarchief).

twee paar kousen, twee dassen, één hemdrok, twee paar schoenen, een hoed, een linnen buis, broek en een slaapmuts.¹³

Heel soms komt iemand na vertrek voor korte tijd terug naar de Parade. In 1858 keert Charles Antoine Schneider bijvoorbeeld terug, omdat hij slecht is gaan zien en zonder werk komt. Hij is dan ruim 21 jaar en twee jaar later is hij er nog. In een brief van 5 januari 1860 van de regenten aan de diaconie, wordt erop aangedrongen hem elders onder te brengen.¹⁴ Maar het kan nog extremer: in het Burger-Weeshuys van Amsterdam is sprake van een weeskind dat daar in 1888, op 92-jarige leeftijd, komt te overlijden. En al die tijd heeft deze het uniform van het weeshuis gedragen.¹⁵

Niet alle pupillen verlaten het weeshuis na het behalen van de vereiste vaardigheden. Soms wordt een pupil verwijderd wegens wangedrag, maar ook dan wordt gezorgd voor opvang elders. Ook zijn er weglopers, zoals Christine Vis die in 1814 is opgenomen maar het na twee jaar voor gezien houdt.¹⁶ Soms wordt een kind opgespoord en opnieuw opgenomen. In hetzelfde archiefstuk is sprake van een jongen die op zijn elfde in het weeshuis is gekomen en op zijn achttiende voor de vierde maal(!) wegloopt.

Geestelijke vorming

Het leven in het negentiende-eeuwse weeshuis draaide om de godsdienstige vorming en verstandelijke opvoeding. Daarin stond het weeshuis niet

alleen, want dit was een belangrijk maatschappelijk en politiek onderwerp. Het werd beschouwd als een zaak van nationaal belang, wat wordt onderstreept door de eerste schoolwet van 1806, tot stand gekomen onder het regime van koning Lodewijk Napoleon. Het idee: kinderen vormen tot deugdzaam, christelijke, vaderlandslievende burgers.

Toch was onderwijs voor arme kinderen lange tijd onbereikbaar. Dit veranderde pas in 1900 toen de leerplicht werd ingevoerd, maar voor de wezen bood het Gereformeerd Burger Weeshuis uitkomst.

Maar wat werd er dan precies onderwezen? In het reglement van 1834 wordt het onderwijsprogramma vermeld. Het zijn dezelfde vakken die pas in 1857 wettelijk worden voorgeschreven. Er wordt bepaald dat het onderwijs door een afzonderlijke onderwijzer moet worden gegeven (dus niet door de binnenvader), en dat het lesprogramma de volgende vakken moet bevatten: '...grondig onderwijs [moet] gegeven worden in de Nederlandsche taal, het schrijven, de gewone rekenkunde, het tiendeelstelsel van maten en gewigten, en de vaderland-sche geschiedenis; gelijk mede een overzicht der algemeene geschiedenis en aardrijkskunde en der natuurkunde'.¹⁷

De lessen worden in de ochtend, middag en avond gegeven volgens een vast rooster. De avondlessen zijn er voor jongens die overdag bij een ambachtsman in de leer zijn. De meisjes volgen de avondlessen ook.

Zij krijgen overdag speciaal onderwijs, bedoeld om ze op te leiden voor een baan in de huishouding. Zoals toen gebruikelijk is aan het weeshuis een naai-school verbonden. Deze wordt geleid door een naai-matres. In het reglement wordt omschreven wat het naai-onderwijs inhoudt, namelijk: '...het linnen-aaijen, breijen, mazen, stoppen en wat van dien aard meer is'.¹⁸ Als de meisjes wat ouder zijn krijgen ze op andere wijze praktisch onderwijs, namelijk door om beurten de binnenmoeder te assisteren in de huishouding. Ook dit is vastgelegd in het reglement.¹⁹ Zij leren wassen, vouwen, strijken, koken, schrobben en schuren. Kortom alle vaardigheden die een goede huishoudelijke hulp moet bezitten. In 1837 wordt het reglement aangepast, onder andere met de toevoeging dat er ontspanning moet zijn voor de jongsten, omdat dit hun gezondheid ten goede zal komen.

De school wordt opgeheven

Uit een memorie omtrent de inrichting, het bestuur en de toestand van het weeshuis gedateerd december 1870, blijkt dat er nog steeds een inwonend onderwijzer is.²⁰ Verder valt op dat, onder andere

REGLEMENT

VOOR HET

BURGER-WEESHUIS

DER

HERVORMDE GEMEENTE

BINNEN DE STAD

's Hertogenbosch.

Godsdienstige en Zedelijke Opvoeding.

ARTIKEL 1.

Tweemaal 's weeks zullen de kinderen, van een hiertoe bevoegd persoon, Godsdienstig onderwijs erlangen. De Meester zal hierbij tegenwoordig zijn, ter handhaving van eerbied en orde.

ART. 2.

De Meester zal met luide stem een kort gebed doen, vóór en na het ontbijt, het middag- en het avondmaal, zoo mede vóór het naar bed gaan.

ART. 3.

Na het ontbijt en het avondeten zullen de in het lezen goed gevorderde kinderen, om beurten,

Eerste pagina van het reglement van 1834, gedrukt bij H. Palier en Zoon. (Stadsarchief, bibliotheek)

door internationale ontwikkelingen, de economische situatie van het weeshuis zorgelijk is. In deze memorie wordt vermeld dat zestien leerlingen van buiten het weeshuis onderwijs genieten; zij betalen fl. 30,- per jaar. Verder wordt gesteld dat de nieuwbouw aan de gang is. Dat nieuwe gebouw is het pand dat nu nog op de Parade staat. Uit de wat latere plattegrond blijkt dat er noch een schoollokaal

Ds. Hendrik Pierson werd in 1869 beroepen in Den Bosch. Samen met de Bossche rechter (en latere minister) A.F. de Savornin Lohman richtte hij in 1874 de 'Vereniging voor Protestants Onderwijs' op, die in 1876 met een school in de Korte Putstraat van start ging.

is, noch een kamer voor de inwonend onderwijzer.²¹ In 1875 vindt namelijk een ingrijpende verandering plaats: de eigen school in het weeshuis wordt opgeheven, al blijft er tot 1877 een onderwijzer actief.²² In 1886 is er ook geen naaimatres meer aan het weeshuis verbonden.²³ De meisjes gaan dan elders naar een naaischool. De school wordt gesloten, maar de pupillen van het weeshuis blijven onderwijs volgen. Uit een brief van de regenten aan burgemeester en wethouders van 's-Hertogenbosch (november 1878) blijkt dat de drie jongste jongens – die nog niet in de leer zijn bij een vakman – de openbare scholen voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs bezoeken.²⁴

De meisjes blijven hun 'eigen' onderwijs volgen. 'Alle meisjes [zijn] bestemd om eenmaal op een of andere wijze als dienstboden werkzaam te zijn. Het onderwijs en de verdere vorming waarborgen haar eene plaatsing in het huisgezin van de meer gegoede standen.'²⁵

Een waarschuwend woord

In november 1875 ontvangen de regenten van het Gereformeerd Burger Weeshuis een brief van 'Het Bestuur der Vereeniging tot oprichting en handhaving eener Protestantsche school te 's-Hertogenbosch'.²⁶ De stichting van deze protestantse school – een initiatief van de heren Pierson en De Savornin Lohman – heeft veel commotie veroorzaakt in de landelijke pers. Duidelijk is dat de protestantse gemeenschap in 's-Hertogenbosch vreest dat er een te orthodoxe houding in de school zal heersen.²⁷ Het bestuur van de protestantse school schrijft dat zij geïnformeerd zijn over de opheffing van de school en daarom voorstellen om te gaan samenwerken met de nieuwe protestantse school. Vanaf mei 1876 gaat die open en de pupillen van het weeshuis kunnen daar gratis onderwijs krijgen. Ook kan er gezamenlijk gebruik worden gemaakt van een, uiteraard protestantse, hulponderwijzer. Het bestuur van het weeshuis is hier niet op ingegaan. In juni 1889 richt het bestuur van de protestantse school zich weer tot het Gereformeerd Burger Weeshuis. Het volgende wordt naar voren gebracht: in 1875 had de school 50 leerlingen, thans zijn het er 126. De school is een succes. Helaas heeft men gemerkt dat onder die leerlingen geen pupillen zijn uit het weeshuis, want die gaan naar het openbaar onderwijs. Het bestuur van de protestantse school wijst op de hieraan verbonden gevaren. Aan de openbare scholen zijn namelijk rooms-katholieke onderwijskrachten verbonden. De protestantse kinderen in 's-Hertogenbosch groeien al op in een uitsluitend rooms-katholieke omgeving en dan krijgen ze ook nog les van rooms-katholieke onderwijzers. Het bestuur legt er de nadruk op dat deze nooit de algemene en vaderlandse geschiedenis kunnen onderwijzen. Ten slotte verwijt het bestuur het weeshuis dat zij de wens van de overleden ouders van hun pupillen met voeten treden. Deze ouders brachten hun kinderen naar de protestantse school. Zodra de kinderen in het weeshuis terecht komen, moeten ze naar de openbare school en worden ze dus blootgesteld aan de invloed van de rooms-katholieke kerk. Het bestuur van het weeshuis gaat hier kennelijk wederom niet op in. Op 7 december 1889 schrijft het bestuur van de protestantse school: 'Tot heden

hebben wij nog geen antwoord op onze [...] brief ontvangen. Mogen wij geen antwoord verwachten, of moeten wij ons verzoek als stilzwijgend afgewezen beschouwen?’²⁸

Nieuwe perspectieven

In de loop der tijd komen er nieuwe perspectieven voor de jongens. Aanvankelijk lag de toekomst standaard in een ambacht. Maar uit een brief van de binnenvader aan de regenten (1898) valt op te maken dat er voor hen andere perspectieven zijn. De weesvader, zoals de binnenvader thans genoemd wordt, schrijft over een aantal pupillen zijn bevinden. Over de dertienjarige Piet Essers: ‘Deze jongen is behoorlijk vlug en heeft grooten lust voor studie; hij zit reeds 2 jaar in de 6e klasse. Hij wil wel gaarne onderwijzer worden. Mijn inziens moest hij zich voorbereiden, indien de Heeren dit goedvinden voor de Rijks-Kweekschool. Is hij niet zo knap en vlug om een studie-beurs te kunnen krijgen, dan zou ik hem de verdere studie voor Onderwijzer niet aanraden, maar was plaatsing op een kantoor voor hem beter.’²⁹

Tot besluit

Het verblijf in het weeshuis moet voor veel kinderen moeilijk zijn geweest. De reden voor hun verblijf was op zich al triest. Ze kwamen in een omgeving waar ze nauwelijks nog iets van zichzelf hadden. Ze droegen een uniform, sliepen en aten op een zaal, moesten zich aanpassen aan de regels van het huis. Ze konden niet gaan en staan waar ze wilden. Maar ten opzichte van veel kinderen uit hun tijd waren ze toch bevoorrecht. Dankzij de inspanningen van de bestuurders van het weeshuis hebben zij de kans gekregen om een vak te leren, om op professionele wijze hun brood te verdienen. Typerend is de brief van de heer P. Eyzinga uit 1923, gericht aan de regenten van het weeshuis. Eyzinga was in 1897 in het Gereformeerd Burger Weeshuis gekomen. In deze brief kijkt hij terug op die tijd die hij er doorbracht. Hij schrijft: ‘Hoewel mijn eigen wilskracht voor ’t verdere gezorgd heeft, komt U, Weled. Heeren toch voor het voornaamste de eer toe; de grondslag te hebben gelegd waarop ik zelve gelukkig het inzicht heb gekregen op voort te moeten bouwen. Hetgeen mij in ’t Weeshuis is gegeven, zoowel lichamelijk als geestelijk, had ik van mijn eigen ouders niet kunnen krijgen en had daardoor zeer zeker nu in een minder gunstige positie verkeerd.’³⁰

* Tineke Plettenberg studeerde Nederlands aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Noten

- 1 T. Kappelhof, ‘Priester Frans van Uden: stichter van een stedelijk weeshuis (1566)’, in: *Bosche Bladen*, jrg. 2 (2000) nr. 1, p. 19 e.v.
- 2 A.F.O. v. Sasse v. Ysselt, *De Voorname Huizen en Gebouwen van ’s-Hertogenbosch* (’s-Hertogenbosch 1910-1914), dl. III p. 196.
- 3 T. Kappelhof, als noot 1, p. 20.
- 4 Idem p. 21.
- 5 I. v.d. Vlis, *Van wezen tot zijn. Vier eeuwen zorg voor jongeren* (Zutphen 2005), p. 25.
- 6 A.F.O. v. Sasse v. Ysselt a.w., deel II p. 484.
- 7 J.C.A. Hezenmans, *’s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798. Historische Studiën* (’s-Hertogenbosch 1977), p. 26-27.
- 8 Gemeentearchief ’s-Hertogenbosch (GAHT), Archief Gereformeerd Burger Weeshuis (GBW) inv. nr. 560.
- 9 GAHT, GBW, inv. nr. 535.
- 10 GAHT, GBW, inv. nr. 537.
- 11 GAHT, Archief Hervormde Gemeente, Diakonie, inv. nr. 13, brief d.d. 9 maart 1875.
- 12 GAHT, GBW, inv. nr. 509.
- 13 GAHT, GBW, inv. nr. 543.
- 14 GAHT, GBW, inv. nr. 509.
- 15 B. Endlich, bewerkt door N. v.d. Zee, *450 jaren Burger-Weeshuys* (Soesterberg 2002), p. 333-334.
- 16 GAHT, GBW, inv. nr. 543.
- 17 GAHT, GBW, inv. nr. 516 p. 4.
- 18 GAHT, GBW, inv. nr. 516 p. 21.
- 19 GAHT, GBW, inv. nr. 516 p. 24.
- 20 GAHT, GBW, inv. nr. 515.
- 21 GAHT, GBW, inv. nr. 914a.
- 22 Adresboek ’s-Hertogenbosch 1876-1877.
- 23 Adresboek ’s-Hertogenbosch 1885-1886.
- 24 GAHT, GBW, inv. nr. 510.
- 25 Idem.
- 26 Idem.
- 27 P.L. Schram, *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending* (Kampen 1968) p. 47.
- 28 GAHT, GBW, inv. nr. 510.
- 29 Idem.
- 30 GAHT, GBW, inv. nr. 557.

Ton Meulman voor een sterk vergrote plaat uit een uitgave van Marco Polo's 'Wonderen der wereld'. (Foto: Olaf Smit)

In het 'Huys van Boxtel' mag de royaal bemeten voorkamer op de eerste verdieping met imposante wanden vol boeken, bijna 3000 in getal, terecht bibliotheek heten. Deze bibliotheek is de uitgelezen ambiance ...

'De grafzerken van de Sint-Jan'

Droom Ton Meulman werd werkelijkheid

De bibliotheek is de *uitgelezen* ambiance voor een gesprek met boekenman Ton Meulman (68), die in 1994, samen met zijn vrouw Ineke, Boekhandel Heinen overnam en uitbouwde tot het florerende bedrijf dat in 2004 de uitbreidingsdrift van Selexyz niet vermocht te weerstaan. Maar aan dat moment gaat nog een heel verhaal vooraf. Een verhaal dat begint in Eindhoven, waar hij op 29 mei 1942 werd geboren. Echter, na daar een kleine twee jaar te hebben gewerkt bij het gerenommeerde marketingbureau Rutgers 'had ik het helemaal gezien in Eindhoven.' Toen na afbraak van tal van mooie huizen, o.a. op de Wal, ook het oude stadhuis in de Rechtestraat aan de naoorlogse wederopbouw moest geloven, 'was Eindhoven mijn stad niet meer. Het is een lelijke stad. Wat er mooi was is afgebroken.'

Nieuwe wereld

Ton Meulman koos in 1963 voor Amsterdam. 'Dat was in die tijd bijzonder. Ik was de eerste in de familie – een grote familie, allemaal woonachtig in Eindhoven – die er uitbrak.' Het geluk vergezelde hem: 'Ik heb daar werk gevonden bij de vestiging van sigarettenfabrikant Turmac, waarvan de Rus Alexander Orlow directeur was, een enorme kunst- en designminnaar. Het kantoor kende toen al kantoortuinen, allemaal voorzien van kunstwerken uit de zogeheten Peter Stuyvesantcollectie. Ook in de sigarettenfabriek in Zevenaer hing boven elke machine kunst. Het was een soort museum. Het personeel vond het aanvankelijk niks, maar is het later enorm gaan waarderen.' Ook op Ton Meulman heeft het zijn uitwerking niet gemist. 'Ik kwam een wereld binnen van kunst en kunstminnaars. Een nieuwe wereld ging voor mij open. Ik heb daar fantastische jaren gehad. Ik ben daar in allerlei circuits binnengekomen: in de wereld van de kunst, van de mode, van de film.' Mede dank zij vele buitenlandse reizen, zoals naar Milaan, Parijs en Londen en de jaarlijkse Wereldconferentie in Zürich – Turmac, waarvan het moederbedrijf in Zuid-Afrika zat, was wereldwijd vertakt – is Ton Meulman 'een beetje wereldburger geworden. Zo voelde ik het althans.'

Inspiratiebron

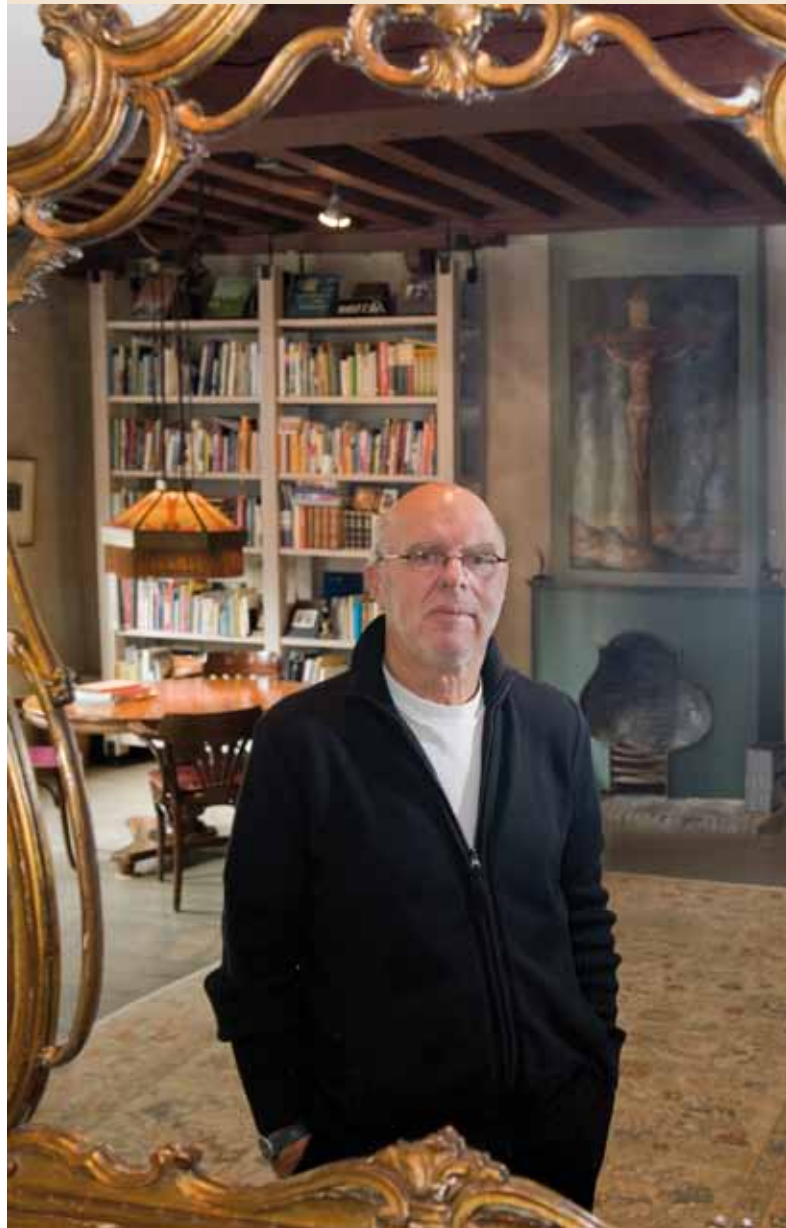
Na een jaar of drie, vier, verruilde Ton Meulman Turmac voor De Bijenkorf, waar de functie van assistent-reclameleider voor alle Bijenkorf-vestigingen een nieuwe uitdaging betekende. Want met De Bijenkorf had je het in die tijd over 'de mooiste winkels, schitterende etalages en het beste assortiment. Toen had je nog geen boetieks. Voor exclusiviteit ging je naar De Bijenkorf. Een andere wereld, die me ook enorm fascineerde. Daar is mijn bijzondere belangstelling voor Jugendstil en Art Deco ontstaan. Dat heeft me ook geweldig geïnspireerd.'

'Een van de leukste dingen die ik daar gedaan heb is het mede opzetten van een eigen Bibliotheek Bijenkorf Bibliotheek, een prachtige verzameling unieke boeken, nu allemaal antiquarisch. Daardoor ontstond de bekende Bijenkorf Boekenmarkt, waar alle schrijvers van naam kwamen signeren.' Met evenveel plezier kijkt Meulman terug op de grote tentoonstelling van de indertijd befaamde Bergense School. 'De Bijenkorf was een enorme inspiratiebron voor kunstenaars, schrijvers, ontwerpers, fotografen, en ook voor mij. Ik heb daar veel gezien, veel geleerd ook. Ik heb daar nooit gewerkt, als je begrijpt wat ik bedoel, Ik heb er altijd leuke dingen gedaan.'

Zwerk

Maar na acht jaar Bijenkorf en tegen de 40 lopend, confronteerde Ton Meulman zichzelf met de vraag: 'wat zou ik nog willen in mijn verdere leven. Ik dacht genoeg bagage opgedaan te hebben om voor mezelf te beginnen. Ik ben een eigen marketingbureau begonnen.' Na verloop van tijd groeide het zodanig 'dat we intussen met tien man zaten. En het werd nog groter door een fusie met een ander Amsterdams bureau. Daar ben ik nog vier jaar directeur geweest, tot ik in 1987 een aanbod kreeg om de directeur te vervangen van communicatiebureau Publicis in, god betere..., Eindhoven. Maar wel een van de grootste bureaus in het zuiden van het land. Ik vond het dan ook een hele eer, en een hele uitdaging.' Maar er was één ding: 'Ik wilde niet in Eindhoven wonen. We hebben ook nooit in Amsterdam gewoond.

Tegenover de hectiek van het werken in een grote stad vonden wij rust in het Westfriese Sijbekarspel', een stek die hem nog lyrisch maakt. 'We hadden een trekvaart naast huis, waarin grote snoeken zwommen. Het uitzicht was echt wat je noemt weids en we genoten elke dag van het zwerk over ons heen.' Het geluk was met hem. Want hij vond

Op deze foto in Tons bibliotheek komen zijn interesses voor boeken en kunst goed tot uiting (zie Bossche Bladen 2006 p. 24-26 voor de inrichting van het 'Huys van Boxtel'). (Foto: Olaf Smit)

Ook eeuwen geleden bestond er al interesse voor gegevens op grafzerken. In dit 18e-eeuwse zerkenboekje zijn de wapens op de zerken van de Sint-Jan overgetekend en de teksten afgeschreven. Op deze bladzijde is dezelfde zerk van de familie Bax afgebeeld als op de foto achterop van deze aflevering. Opvallend is dat de ploeg in het wapen verkeerd is nagetekend.

Een van de foto's in het boek over de grafzerken. Overal in de Sint-Jan liggen zerken, zoals hier in de hoek bij de doopkapel. (Foto: Marc Verbeek)

een vrij exclusieve woonruimte in een voormalig bakkerswinkeltje in de Postelstraat, niet ver van het *Huys van Boxtel* waar in die tijd nog de bloemenhandel van Henderson zat. Later konden de Meulmans hun intrek in dat 'Huys' nemen.

Uitgeverij

Als inwoner van Den Bosch werd Ton Meulman als het ware een vaste gast aan huis bij Heinen. Met altijd wel een praatje met Ad Heinen. En zo is op een gegeven moment ook de overname van Boekhandel Adr. Heinen aan de orde gekomen. Het vervolg is bekend. Voor Ton Meulman bleek het als nieuwe eigenaar een vanzelfsprekende zaak niet alleen het karakteristieke van de boekhandel te behouden en uit te breiden, maar ook om de zaak

nieuwe impulsen te geven. Heinen was bijvoorbeeld een van de eerste boekhandels in Nederland die geautomatiseerd werd. 'Daardoor konden we onze vleugels uitslaan.' Tot tweemaal toe kon Ton Meulman een belendend pandje in de Kerkstraat naadloos aan de bestaande winkel toevoegen. Daardoor ontstond o.a. ruimte voor een uitzonderlijke poëzieafdeling. De jaarlijkse 'Duizend boeken in tranen'-markt in de tegenovergelegen Hervormde Kerk, groeide uit tot een waar evenement. En ook de jaarlijkse 'Literaire Manifestatie' (*Stichting De Brabantse Lezer*), gestart in 1997, trekt nog steeds volle zalen.

Maar, haast Ton Meulman zich te zeggen: 'Het is niet alleen mijn werk. Integendeel. De boekhandel stond zelfs op naam van Ineke, die zo snel mogelijk

haar erkenningsdiploma voor de boekhandel haalde.’ En in één adem noemt Ton Meulman ook de naam van André Stickers, de huidige bedrijfsleider van Selexyz, die in het bijzonder in het automatiseringsproces een onvervangbare rol heeft gespeeld. Tegen deze achtergrond kon Ton Meulman zich helemaal op het uitgeven concentreren van hoofdzakelijk historische en andere Bossche uitgaven. Het leidde zelfs tot de stichting van een afzonderlijke *Uitgeverij Adr. Heinen*.

Uniek resultaat

Na de overname door Selexyz – die anders wellicht tot een eigen vestiging in Den Bosch zou zijn overgegaan – is Ton Meulman nog enige tijd wat hij noemt ‘aan boord’ gebleven. Dat wil zeggen: geen nieuwe projecten meer aannemen, maar de 15 à 20 uitgaven die nog op de rol stonden tot een goed einde brengen. Toen hij daar wegging dacht hij nog één droom te verwezenlijken: een boek over de grafzerken van de Sint-Jan. Zonder te kunnen vermoeden dat het wel tien jaar van spreekwoordelijk bloed, zweet en tranen zou kosten, want het is voor de medewerkers, zo’n twintig in getal, ‘een gigantische klus’ gebleken om niet minder dan 520 grafzerken uit de vijftiende tot en met de achttiende eeuw welhaast letterlijk in kaart te brengen. Het resultaat: vier monumentale banden in een cassette, die ruim 1800 pagina’s gedetailleerde tekst en afbeeldingen omvat. Het eerste exemplaar is op 28 november tijdens een prachtige themamiddag in het Theater aan de Parade, omlijst met muziek, zang en dans, aangeboden aan de commissaris van de koningin in Noord-Brabant Wim van de Donk.

Ton Meulman blikt terug: ‘Ik heb om te beginnen contact gezocht met Jos van der Ven van de Stichting ABC (Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur) met wie ik al vele Bossche uitgaven had gedaan.’ Naast de geweldige support van Jos van der Ven noemt Meulman ‘de gigantische medewerking van zo’n 25 sponsors’, die onmisbaar was om een dergelijk kostbaar project tot stand te brengen. En natuurlijk roemt hij ‘de enorme inspanning van de vijftien deskundigen, merendeels vrijwilligers, die in feite deze uitzonderlijke uitgave gestalte hebben gegeven. Mede dankzij de digitale mogelijkheden die er tegenwoordig zijn hebben zij naarmate het onderzoek vorderde bronnen ontsloten die wij nog niet kenden. De speurtocht naar nieuwe bronnen vertraagde uiteraard het proces, maar tegelijkertijd groeide het resultaat.’ Een prachtige website maakt dit resultaat ook langs digitale weg bereikbaar. Op die website zijn alle grafzerken te vinden, met de mogelijkheid

in te zoomen tot in de kleinste details. Bovendien kan men op de website alle vijftig (gilde)altaren terugvinden die de Sint-Jan ooit telde, maar zijn verdwenen toen de kerk na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629 in protestantse handen kwam. ‘Leuke anekdote: we hebben na een tip zelfs een leuk bedrag van een protestantse stichting gehad, de *Maatschappij van Welstand* te Amersfoort. Die vonden het verzoek eigenlijk maar raar, want zij zagen niet direct het verband met de katholieke kerk. Maar toen wij konden laten zien dat na 1629 ook een flink aantal (vooraanstaande) dominees in de Sint-Jan begraven lag, werd het een ander verhaal...’

Advies

Niettegenstaande alle tijd en inspanning die het grafzerkenverhaal vergde, vond Ton Meulman ook nog gelegenheid voor een aantal andere mooie uitgaven. Als een bewijs daarvan prijkt op de tafel in de bibliotheek van Ton Meulman een driedelige uitgave van werken van Erasmus, eveneens in cassette. Waarin naast de ‘Lof der Zotheid’, de ‘Lof der Lankmoedigheid’ en ‘Encomium Moriae’. Daarnaast stond Ton Meulman aan de wieg van nog vijf Erasmus-publicaties. Want als om het jaar in ’s-Hertogenbosch het ‘Erasmus Festival’ wordt gevierd met een cultureel en educatief programma zorgt Ton Meulman als mede-bestuurslid voor de uitgave van het werk van de winnaar van de Erasmusprijs van dat jaar. Indrukwekkend is voorts de cassette met vier banden over kosmopolitisme, waarin naast de uitgaven van ‘Marco Polo’s boek over de wonderen van de wereld’ en ‘De wonderen van de Oriënt’ twee reisboeken opgenomen zijn van de Marokkaanse ontdekkingsreiziger Ibn Battoeta, die in de Arabische wereld net zo bekend is als Marco Polo bij ons.

In samenwerking met de *Stichting Cultuurfonds ’s-Hertogenbosch* werkte Ton Meulman mee met het boek over het natuurgebied De Moerputten en ‘Het Grote Ontdek Den Bosch Boek’, speciaal gericht op groep 7 van de basisschool.

Deze uitgaven en nog andere activiteiten maken duidelijk dat stilzitten na het tijdperk-Heinen nog altijd niet te vinden is in de agenda van Ton Meulman. Wat die andere activiteiten betreft: ‘Ik zit in de redactieraad van de Stichting ABC, in de Stichting Cultuurfonds ’s-Hertogenbosch en in de Stichting Comité Leuven-’s-Hertogenbosch’. Sinds enige tijd is hij ook (mede-)adviseur van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch. Voor de Kring heeft hij meteen al een advies: ‘Ik hoop echt dat ze onze adviezen zullen opvolgen...’

Jenze, bènze en nètse

Boze Bosschenaren en handtastelijkheden

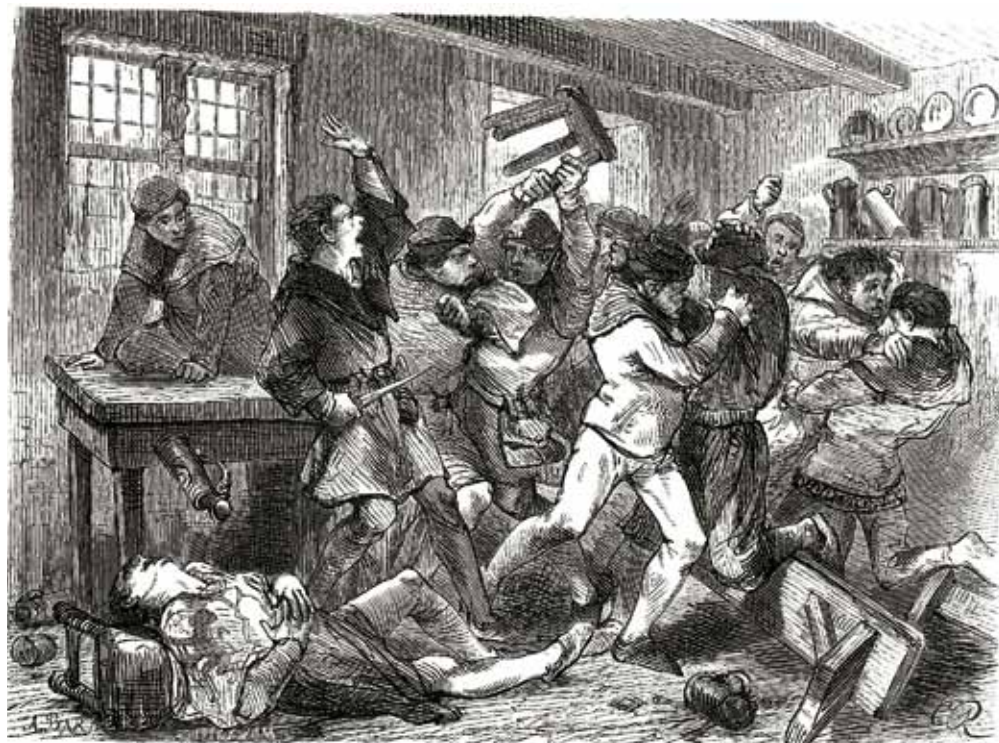
De doorsnee Bosschenaar schijnt erom bekend te staan dat hij zijn mondje heel aardig kan roeren. Zijn grote mond – *z'nne grôten bèk* – is, in het Brabantse, maar zeker ook in het Bossche zelf, bijna legendarisch. Heel vaak wordt bij die (veel te) grote mond ook nog eens de daad bij het woord gevoegd: de Bosschenaar brengt in dat geval zijn boosheid en agressie op niet mis te verstane wijze tot uiting. Hij dreigt dan met geweld of slaat er soms zelfs daadwerkelijk op los, als je tenminste de talrijke voorbeelden in het dialect in ogenschouw neemt. In dreigen is de boze Bosschenaar vaak heel bedreven en hij verwoordt dat bijvoorbeeld prachtig in een aanvallend zinnetje als *Hedde soms peur veur mijn?* met het Franse leenwoord *peur*: Ben je soms bang voor mij? Een uitdrukking die geleend is van het Franse *avoir peur*, angst hebben. Vervolgens kan onze ruziezoeker extra afstand van zijn opponent nemen door in de richting van dit slachtoffer een 'zomaar-naam' te gebruiken, zoals in: *Kom mar op, Van Epscheute!* Of: *Dè moete hier komme zegge, Van Gummigalge!* Deze 'zomaar-namen' worden zelfs gebruikt als zo'n Bosschenaar ruzie krijgt met een voor hem eigenlijk heel bekend persoon; ze stellen hem in staat er de op dat moment benodigde afstand mee te creëren. In het Bossche dialect komen heel wat smeuge woorden voor die agressie op een aansprekende en krachtige wijze verwoorden. Er komt behoorlijk wat los als een Bosschenaar *tèej*, kwaad, of *goed loene*, erg kwaad wordt. *Dan is 't*

flink baomis, dan is het flink ruzie. Een uitdrukking waarbij het woord *baomis* een vervorming is van Sint Bavomis op de eerste oktober en verwijst naar slecht, stormachtig weer.

Wat daarbij opvalt, en dat is eigenlijk wel logisch, is dat hij zich hierbij heel vaak bedient van enige zeer bijzondere onomatopoeën – klanknaboetsingen – met een wel heel fraaie couleur locale. De stijlfiguur onomatopoeie, onder meer bekend van woorden als *Koekoek* en *piepen*, heeft, hoe kan het ook anders, allerlei smakelijke, maar tegelijkertijd ook agressieve Bossche varianten. Ik geniet regelmatig van dit soort dialectische onomatopoeën en er is in

's-Hertogenbosch werkelijk een kleurrijke keur aan voorbeelden voorhanden: *'t Waar gistere wir flink bènze in de Karrestraat*: het was gisteren weer flink vechten in de Karrestraat. In het werkwoord *bènze*, mét accent grave, hoor je als het ware het geluid van de vuist-

Bij een feest in Den Bosch in 1397 kreeg de ambtman van de Bommelerwaard in een herberg ruzie met een Bosschenaar. Het draaide uit op een grote vechtpartij in de herberg en relletjes in de stad tussen Bosschenaren en bezoekers uit Gelre, waarbij doden vielen. Dit was aanleiding voor een nieuwe Brabants-Gelderse oorlog. In 1882 werd deze houtsnede van het herberggevecht gemaakt voor een geschiedenisboek. (Stadsarchief, HTA)

• (okt. '96)

Een strip van Miesjel van Gerwen, 't Moer, in het Brabants Dagblad, editie 's-Hertogenbosch, oktober 1996.

slagen al, vergelijkbaar met wat je bijna lijkt te kunnen beluisteren als er, in gewoon Nederlands, vuisten op een deur *bonzen*. Gereleerd hieraan is natuurlijk het Bossche werkwoord *jenze*, zonder accent grave, in een zinnetje als *Hij jensde 'm op z'nne kop*: hij sloeg hem hard op zijn hoofd. Ik stel me bij dat *jenze* op een of andere manier veel meer een zwaaiende uithaal van een arm voor dan bij *bènze*. Eenzelfde mechanisme, je hoort het geluid en je voelt de klap al bijna, is er bij *nètse*: *Ik zal oe 's flink om oew ore nètse as ge nou nie ophoudt mee plaoge*: ik zal je eens een flinke draai om je oren geven als je nu niet ophoudt met plagen. Enkele andere tot de verbeelding sprekende variaties op dit thema zijn *tètse*, *totse*, *kètse*, *pètse* en *klètse*.² Moet ik je soms een klap tegen je hoofd geven: *Za'k oe soms 's veur oewen bol tètse?* Het kan ook met *totse*: *Ik tots oe op oew moel*: ik sla je op je gezicht. Of, ook heel duidelijk: *As gij zô deurgaot, za'k oe 's tege oewe tokus kètse*: als je zo doorgaat zal ik je eens tegen je hoofd slaan. Het *pètse* en *klètse* zitten het dichtst bij het Nederlands, dat spreekt

voor zich. Lekker allitererend, maar even duidelijk is *butse* in: *Ik buts oe veur oewen bèk*, ik sla je tegen je 'bek'. Vaak gebruikt wordt het zelfstandig naamwoord *flèèr*, klap, in *Gift 'm 'n flèèr om z'n ore*. Wat in eerste instantie heel vriendelijk lijkt, maar het absoluut niet is, is het vergelijkbare *Gift 'm 'n aoi*, waarmee uiteraard echt geen streling wordt bedoeld, maar juist een klap. Er wordt in het Bosch klaarblijkelijk zo links en rechts nogal eens een draai om de oren gegeven. Niet mis is het ook als je zoiets toegevoegd krijgt als *Ik zal oe 's lillek op oew verrèkkenis komme*: ik zal je eens een lelijk pak slaag geven. Het houdt maar niet op in de stad, want als 't even niet tussen twee personen *akkerdeert* (van het Franse *accorder*, harmoniëren), dan *nèèie ze d'r op of ze nèèie d'r onder*: ze slaan erop. En wat ook nog kan is *iemes murf slaon*, iemand murw slaan. Met een paar voeten als wapen kan men er in 's-Hertogenbosch ook wel wat van. Toen ik onlangs een wedstrijd van FC Den Bosch bezocht, presteerden de supporters van de bekende Bossche κ-side het om minutenlang het weinig verheffende *Schup ze kepot*, *olé, olé* richting tegenstander te scanderen. Gelukkig werd deze 'aanmoediging' niet opgevolgd en onthielden de spelers zich van

knaoje, ruw schoppen. En zelfs via de eendrachtige samenwerking tussen maag en mond kun je ook nog heel wat agressie uiten: die supporters konden namelijk wel *spouwe* van de tegenstander, ze konden wel kotsen van de tegenstander. Die mocht misschien wel erg blij zijn als je er bij de plaatselijke FC, met al die verbale dreiging met slaan en schoppen, zonder een *kassei-ôôg* – een blauw oog, opgedaan in een gevecht – vanaf kwam. Het woord *kassei-ôôg* verwijst hier heel beeldend naar de blauwe kleur van een bepaald soort straatsteen. En zo'n steen kan dan maar beter niet losliggen, anders *kridde himmáol flink op oew flicker*, kreeg je helemaal flink op je donder.³ Tja, het lijkt erop dat het soms toch écht eventjes opletten is in onze Brabantse hoofdstad....

Noten

- 1 Bijna alle Bossche dialectwoorden in dit artikel staan in: Lex Reelick, Cor Swanenberg, Erwin Verzandvoort en Michiel Wouters, *Het Bosch woordenboek* ('s-Hertogenbosch 2009).
- 2 *Tètse*, *kètse*, *pètse*, *totse*, *butse* en *schuppe* staan niet in het Bosch woordenboek, maar zijn afkomstig uit diverse 'Bossche mundjes', door mij opgetekend.
- 3 *Kridde op oew flicker* in: Harry van den Berselaar, *Grôôt Bosch dictee* ('s-Hertogenbosch 2003), p. 30.

Salon 'De Roosekrans'

Chocolaterie sloeg generatie over

Jac. J. Luyckx

Op de hoek van de Hinthamerstraat-Nieuwstraat bevindt zich een fraai pand, een van de eerste stenen huizen van Den Bosch zoals ze voortaan gebouwd werden na de grote stadsbrand in 1463. Onder de naam 'Salon De Roosekrans' huizen er nu een koekhuis en chocolaterie. Ooit was het een rijtjeshuis, dat

hoekpand werd toen het naastgelegen pand in 1644 werd gesloopt om plaats te maken voor de aanleg van een nieuwe straat: de Nieuwstraat dus.

Opname van de wand met de gereconstrueerde schildering met 'diamantknoppen' in de opkamer. (Foto: Olaf Smit)

Als rijksmonument staat het pand Hinthamerstraat 40 te boek als ‘een goed bewaard laatmiddeleeuws winkel-woonhuis’ met voorhuis, achterhuis en kelders. Het staat reeds vanaf omstreeks 1649 bekend onder de naam *De Roosekrans*, weet Huub Finkers, sinds 1993 de eigenaar van de chocolaterie. Wat hij toen, in 1993, niet wist was het verrassende feit dat zijn grootmoeder het in 1924 kocht en aldaar tot 1937 of daaromtrent een chocolaterie had... Zij het zonder ook salon te zijn. ‘Onze zaak heeft dus een generatie overgeslagen’, lacht Finkers.

Deze ontdekking is er een van puur toeval. Nadat de oma van Finkers de zaak had verkocht toen ze ging trouwen, werd Th. Kok de nieuwe eigenaar, die er een tabakswinkel vestigde. Toen nazaten van deze Th. Kok, nieuwsgierig hoe de zaak er nu uitzag, eens een kop koffie gingen drinken in Salon ‘De Roosekrans’, kwam boven tafel dat ze in het bezit waren van oude foto’s met daarop een jonge vrouw, die de oma van Finkers bleek te zijn.

‘Overigens’, vertelt Huub Finkers verder, ‘heet alleen de oude voorbouw *De Roosekrans*. Het tweede stuk was *De oude Geuzenschool*. Waar die naam vandaan komt weet ik niet. Ik weet trouwens ook niet of er ooit een school gestaan heeft.’

Driedimensionaal

Als ‘kenmerkend voorbeeld van het middeleeuwse Bossche woonhuistype’ bestaat het pand ‘De Roosekrans’ uit een voorhuis en een vast achterhuis met kelder, van elkaar gescheiden door een dwarsmuur met stookplaatsen, zeg maar een brandmuur.

Onder de voorzijde van het voorhuis zit ook een kleine kelder, een heel mooie kelder met dwars geplaatst tongewelf met enkele gewelfde nissen.

Aan de linkerzijde van het pand heeft zich oorspronkelijk de toegang tot een kloostergang bevonden, die leidde naar het vroegere Predikherenklooster. Aan die zijde is tijdens bouwhistorisch onderzoek in 1993 een eiken deurkozijn aangetroffen, alsmede de oorspronkelijke opening met daarboven resten van een spitsboog.

‘Tijdens dit bouwhistorisch onderzoek’, zo vertelt Huub Finkers verder in een historisch tekstje dat aan de menukaart is toegevoegd, ‘zijn in de vroegere opkamer boven de kelder resten aangetroffen van een laatzestiende-eeuwse muurschildering. Aan de hand van een reconstructietekening is de nieuwe pleisterlaag beschilderd naar het voorbeeld van het origineel. De muurschildering, bestaande uit zogeheten diamantkoppen, heeft dankzij een bijzondere schilderstechniek een verrassend driedimensionaal effect.’ Merkwaardig genoeg oogt de muurschildering door de vlakverdeling overigens vrij modern.

Foto uit 1990 van het pand vóór de restauratie. In de Nieuwstraat is het achterhuis met de trapgevel te zien. (Foto: BAM)

Finkers: ‘In de woonmagazines van tegenwoordig zie je dit motief regelmatig terug.’

Rijkdom

De voorgevel van ‘De Roosekrans’ – je zou het een ‘voorzetgevel’ kunnen noemen – dateert van de negentiende eeuw. Huub Finkers wijst erop hoe hoog de ‘voorzetgevel’ is. Van het erachter gelegen zadeldak is niets meer te zien. ‘Een teken van rijkdom, want als je centen had moest je dat laten zien door een gevel die hoger was dan die van de burens...’ De voorgevel is een witgeschilderde bakstenen lijstgevel. Aan de achterzijde heeft het pand een in baksteen gemetselde trapgevel met op de

*Interieur van de Roosekrans met trapje naar het achterhuis.
(Foto: Olaf Smit)*

trappen nog de originele afdekking van gemetselde ezelsruggen. ‘Een van de oudste trapgevels van Den Bosch’, etaleert Huub Finkers zijn trots.

De voorgevel is in de tweede helft van de negentiende eeuw voorzien van een zeer fraaie houten winkelpui die vroeger twee deuren had. Nu volstaat één deur, die toegang geeft tot een mooi winkelinterieur, daterend

van 1916, dat eveneens zorgvuldig is gerestaureerd. Het bijna volledig aanwezige houtimitatie-interieur – ‘dat zat er al in toen mijn oma hier begon’ – is gehandhaafd en voor zover nodig hersteld. De decoratief gevulde vitrinekasten reiken tot het plafond. Tussen voor- en achterhuis bevindt zich een glas-inloodraam.

In het achterhuis fungeren opkamer en kelder als *salon de café*. In de blauwgrijs getinte opkamer met muurschildering rust het groenblauwe plafond op de originele moer- en kinderbalken, die een monumentale aanblik hebben. Langs de wanden zorgen flambouwachtig geornamenteerde schemerlampen met een diffuus licht voor een warme sfeer. Oude kaarsnissen zijn nog wel zichtbaar maar niet meer als zodanig in gebruik.

De kelder ligt half onder straatniveau en is voorzien van een hedendaags balkenplafond. De oude, originele balken waren min of meer vergaan. De opletende kijker kan nog zien dat het plafond vijf centimeter verhoogd is, zoals ook de vloer een centimeter of twintig uitgediept moest worden opdat de ruimte kon voldoen aan de horeca-eisen. Een ovendeur die nog afkomstig is uit de voormalige koekbakkerij van Suys is als decoratie op de muur gemetseld. Decoratief is ook het hekje rond het trapgat dat naar de kelder onder het voorhuis leidt. Dat hekje heeft ooit in de Sint-Jacobkerk, thans Jheronimus Bosch Art Center, gestaan als afsluiting van de doopkapel.

Extra mooi

De bovengelegen woning – het afgelopen jaar opnieuw bewoonbaar gemaakt – kent tegenwoordig een eigen opgang, gelegen aan de Nieuwstraat. Op weg naar de deur – met bovenlicht – passeren we de gepleisterde zijgevel. Op die gevel zijn niet alleen de opvallende vork-, kruis-, en staafankers de aandacht waard, maar ook een Mariabeeldje dat daar in 1995 is aangebracht. Achter de voordeur – met bovenlicht – geeft een wat krap bemeten trapportaal toegang tot de bovenwoning, die twee verdiepingen omvat. Met gestukadoorde wanden en plafonds is het woongedeelte op de onderste van de twee verdiepingen helemaal ‘anno nu’, met veel ramen die behalve de Hinthamerstraat ook de toren van de Sint-Jan in beeld brengen. De tweede verdieping van de bovenwoning is ondanks het lelijke houten dakbeschoot veel interessanter, want daar lopen de oude balken nog dwars doorheen. Aan de voorste balk zijn twee ijzeren trekhaken bevestigd die de ‘voorzetgevel’ een steuntje in de rug geven. Aan de balken is nog duidelijk te zien dat het hout van bomen afkomstig is. Dat maakt ze extra mooi.

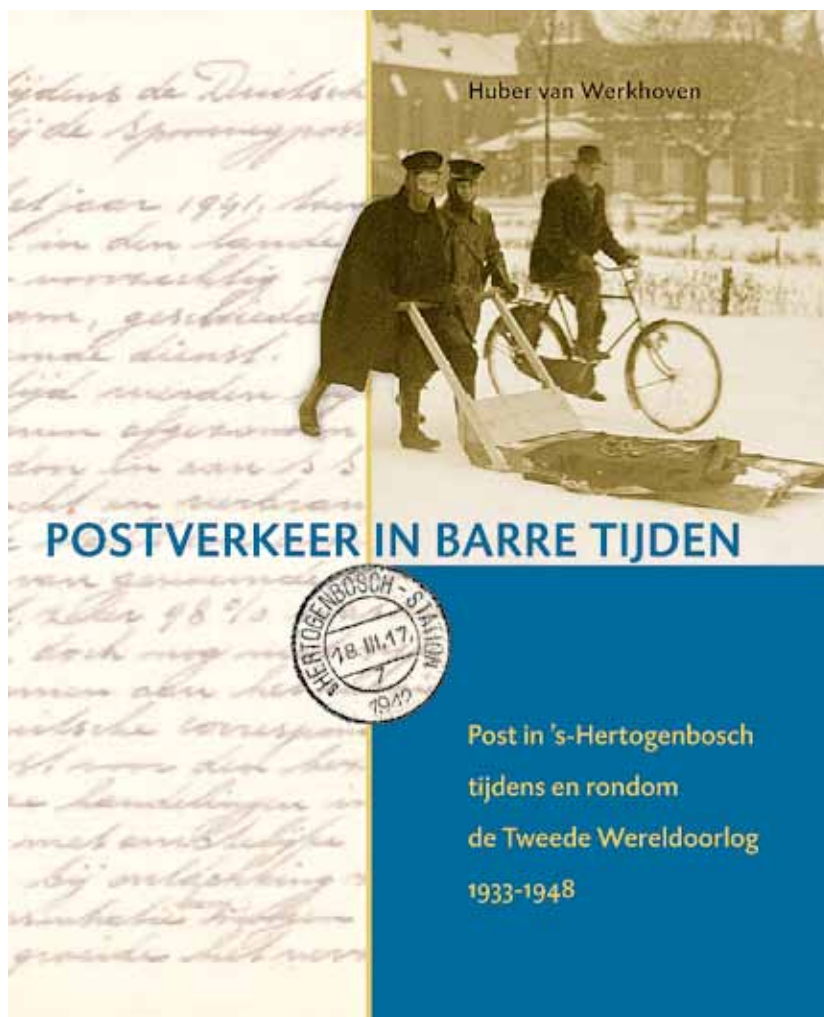
Postverkeer in barre tijden

Meer dan een Bossche postgeschiedenis

En weer is er een fraai boek verschenen over de geschiedenis van onze stad. Een stukje grondgebied dat op mondiaal niveau bij wijze van spreken niet eens de omvang van een postzegel heeft, maar waarover nu weer een publicatie verschijnt die een hele nieuwe wereld opent. Prachtig! Deze nieuwe publicatie vindt haar ontstaan in het hobbyïsme van één man.

Inderdaad, een uit de hand gelopen hobby. Filatelisten verzamelen vooral postzegels, maar een deel van hen gaat verder. Huber van Werkhoven, een Rotterdammer die sinds 1979 in de gemeente 's-Hertogenbosch woont, is zo iemand. Hij is lid van de Nederlandse Academie voor Filatelie, verricht onderzoek naar de posthistorie van 's-Hertogenbosch en publiceert daarover. Zijn

aandacht gaat, behalve naar de zegels, al langer uit naar poststukken in bredere zin. Hij concentreerde zich daarbij in het bijzonder op poststukken van 's-Hertogenbosch en omgeving én op de periode rond de Tweede Wereldoorlog. In het twee jaar geleden verschenen overzichtswerk over 's-Hertogenbosch tijdens de oorlog hebben we al een voorproefje van zijn materiaal kunnen zien en een bijbehorende expositie deed hem besluiten een boek vanuit zijn collectie te maken.

Van Werkhoven beschrijft in *Postverkeer in barre tijden* enerzijds de geschiedenis van de posteries in 's-Hertogenbosch, aan de andere kant laat hij zijn materiaal zelf spreken door het verhaal achter de vele bijzondere poststukken uit de oorlogstijd te schetsen. In het eerste deel laat de auteur zien op welke wijze er post vanuit, via of naar 's-Hertogenbosch verstuurd werd. Hierin speelden naast de oorspronkelijke PTT ook de Veldpost en op den duur de Duitse dienstpost een grote rol. In het tweede deel wordt de oorlog nog sterker voelbaar doordat het individuele verhaal achter de poststukken aan bod komt. Via de vele bijzondere poststukken komen zaken als de Jodenvervolging, het Konzentrationslager Herzogenbusch (Kamp Vught) en de Nationaal-Socialistische Beweging in de context van de Bossche samenleving ineens heel dichtbij. Huber van Werkhoven heeft zich daarbij niet tevreden gesteld met het simpelweg reproduceren van brieven, kaarten, telegrammen en wat dies meer zij. Nee, hij heeft van elk van die stukken het verhaal erachter minutieus uitgezocht. Hij

vond dagboeken, foto's, krantenberichten en sprak met talloze zegslieden. Daardoor krijgen die eenvoudige stukken uit zijn collectie een bijzondere persoonlijke gelaagdheid, die hij nu met ons deelt in dit nieuwe boek. Het is bij mijn weten het eerste boek in Nederland dat op deze manier de oorlogsgeschiedenis indringend in beeld brengt.

Bij het doorbladeren van het door Veronica Dénis van *Nika grafische vormgeving* in Vught mooi vormgegeven werk vielen mij vele zaken op. Ik noem er een paar. De gedetailleerde uitwerking van de greep van de bezetter op de postdienst met alle regels, notities, stempels en censuur van dien. De bijzondere foto's van het leven in de schuilkamer onder het postkantoor in de Kerkstraat. Maar bovenal de verhalen die spreken uit de vele door Van Werkhoven verzamelde poststukken. In feite is elk poststuk een egodocument, een *document humain*, op zich. Elk stuk brengt

een algemeen aspect van de Tweede Wereldoorlog zeer dichtbij: Arbeitseinsatz, Winterhulp, Fietsenvordering, Duitse veldpost, het Kriegs-Lazarett in het St. Joan de Deo ziekenhuis, Krijgsgevangenen, Jodenvervolging. Zo is er een brief opgenomen van dwangarbeider Van Driel uit een kamp in Duitsland aan zijn Bossche buurman waarin hij meldt 'Wel zijn wij intussen weer van adres veranderd want wij zijn bij de laatste bom-aanval weer afgebrand (pas de derde keer)'. Het blijft een vreemde gewaarwording om de tekens van de Waffen ss in combinatie te zien met bekende adressen in onze stad (Sonniusstraat 3). Maar het meest aangrijpend blijven de teksten van in concentratiekampen omgekomen personen, zoals de tekst van Felix Polak op een kaart die aan Bossche vrienden verzonden werd nadat hij reeds in Sobibor was omgekomen: 'Ik dank jullie voor alles. Jullie waren erg goed...' Zulke bronnen kun je als

Deken Jozef Teulings weggevoerd in Duitse gevangenschap op 22 april 1942. Kapelaan Van Helden maakte stiekem foto's van de arrestatie.

filatelist verzamelen om de postzegels, de bijzondere stempels of tekens, maar ook om het verhaal dat erachter schuil gaat. Het is de verdienste van Van Werkhoven dat hij deze bronnen voor ons heeft verzameld en, samen met de noodzakelijke achtergrondinformatie en soms minutieus gereconstrueerde context, tot een publicatie heeft omgevormd, uitgebracht in de boeiende reeks publicaties van *het Bossche PrentenMuseum*.

Huber van Werkhoven, *Postverkeer in barre tijden. Post in 's-Hertogenbosch tijdens en rondom de Tweede Wereldoorlog 1933-1948* ('s-Hertogenbosch: Het Bossche PrentenMuseum, 2010). Verkrijgbaar in de boekhandel, bij het Jheronimus Bosch Art Center en bij het Stadsarchief (prijs € 29,95).

Een keizerlijke kom

4 december 1545. Het was al een aantal dagen onrustig in de stad want er was hoog bezoek op komst. Keizer Karel de Vijfde, keizer en koning van het Heilige Roomse Rijk, Koning van Spanje en landsheer van alle Nederlandse gewesten, bracht, samen met zijn omvangrijke gevolg een bezoek aan de stad 's-Hertogenbosch. Het zou gaan om een korte tussenstop want de keizer werd verwacht in Utrecht alwaar hij een vergadering van de Ridder van het Gulden Vlies moest voorzitten. Onder begeleiding van de schutterijen, de gilden en talloze toortsdragers werden de keizer en zijn gevolg onthaald door het stadsbestuur. Overal in de stad luidden de klokken en op de wallen bulderde het geschut.

De keizer en de voornaamste lieden uit zijn gevolg werden ondergebracht in het huis van Hendrik van Deventer. Dit 'huis' was een meer dan vorstelijk onderkomen want Van Deventer had een aantal grote huizen aan de Keizerstraat aangekocht en het geheel laten verbouwen tot stadspaleis. Veel plezier zou de koning van Hispanje echter niet beleven aan zijn bezoek aan de stad want eenmaal binnen de stadsmuren kreeg hij een hevige aanval van jicht. De aanval was zo heftig en pijnlijk dat het aanvankelijk korte verblijf noodgedwongen moest worden verlengd. Uiteindelijk verbleef Keizer Karel ruim drie weken in het stadspaleis van Van Deventer. Vermoedelijk heeft hij in deze tijd, gezien de ernst van zijn klachten het pand, en wellicht zelfs zijn slaapkamer niet verlaten. Dit zal zijn gastheer toch wel enige hoofdbrekens hebben bezorgd maar ook de koninklijke gast zelf zal zich zijn verblijf anders hebben voorgesteld. De keizer, sinds

een aantal jaren weduwnaar, had zich als liefhebber van het vrouwelijk schoon, wellicht graag willen mengen onder het Bossche vrouwvolk. De keizer had op dit gebied namelijk een flinke reputatie al zal hij daarbij vermoedelijk vooral stevig geleund hebben op zijn keizerlijke status. Uit schilderijen en overleveringen weten we immers dat hij niet was gezegend met een edel en adellijk voorkomen. Van zijn voorouders had Karel de Vijfde niet alleen het Habsburgse Rijk geërfd maar tevens een ver naar voren uitstekende onderkaak. Deze onderkaak, die bekend staat als de Habsburgse kin, bezorgde hem veel ongemak bij het kauwen. Dit ongemak liet zich vooral lastig combineren met de aardse voorliefde van de keizer voor grote stukken vlees. Nauwelijks in staat om te kauwen werden de brokken vlees met behulp van grote hoeveelheden koud bier naar binnen gespoeld. Deze eetgewoonte zal vermoedelijk slechts weinig vrouwen hebben bekoord tijdens een romantisch diner voor twee. Tot slot zal de Habsburgse kin een vlotte babbel ook danig in de weg hebben gezeten, al gaat het gerucht dat de keizer de vrouwen in het Italiaans aansprak en vermoedelijk op deze manier alsnog wat harten op hol bracht. Als dank voor zijn langdurige gastvrijheid werd Hendrik van Deventer door Karel de Vijfde in de adelstand verheven. Van Deventer liet hierop een beeld van de Keizer boven de ingangspoort van zijn stadspaleisje plaatsen waardoor het bekend werd als de 'Keizershof'. In 1871 werd het unieke stadspaleis gesloopt maar in 2000 konden

Gebarsten kom uit een afvalput bij de Keizershof, eerste helft 16e eeuw. Karel v zou deze dus in handen gehad kunnen hebben. (Foto: BAM)

door archeologisch onderzoek veel sporen en vondsten worden gedocumenteerd en geborgen. Uit een grote afvalput kwamen verschillende bordes, kannen en kruiken tevoorschijn die door de archeologen worden gedateerd in de eerste helft van de zestiende eeuw. De hier afgebeelde kom bevond zich ook onder deze vondsten en het is dus niet denkbeeldig dat Karel de Vijfde deze in december 1545 in zijn handen heeft gehad en wellicht zelfs, vloekend in alle talen over het koude weer, zijn pijnlijke gewrichten en het gemis aan vrouwelijk schoon, tegen de muur aan stukken heeft gesmeten. Een van die muren van de Keizershof is overigens goed bewaard gebleven en nog zichtbaar in het Eet- en werkcafé van het op deze plaats verzezen Stadskantoor. Mocht u dus nog een keer op deze locatie staan, leunt u dan eens met uw hand tegen de muur, schuif uw onderkaak wat naar voren en mopper op het koude weer en de stramme ledematen. Dichter bij Karel de Vijfde, Keizer van het Heilige Roomse Rijk, kunt u in 's-Hertogenbosch niet komen.

Voor meer informatie over de opgraving van de Keizershof zie: www.s-hertogenbosch.nl, kies dan achtereenvolgens Stad en wijken, Monumenten, Onderzoek.

* Stefan Molenaar is als archeoloog werkzaam bij de BAM.

Nieuws van het Noordbrabants Museum

Archeologisch onderzoek in het Museumkwartier (2)

Ronald van Genabeek

Voorafgaand aan de bouw van het Museumkwartier is het afgelopen halfjaar door de BAM, samen met onderzoeksbureau BAAC, op twee locaties uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd. Eén van deze locaties betreft een terrein aan de Beurdsestraat, ter plaatse van de voormalige parkeerplaats. Deze parkeerplaats ontstond na de sloop van een rij huizen in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

Bij het onderzoek zijn de funderingen van deze huizen blootgelegd. Daarbij bleek dat de bouwgeschiedenis is terug te voeren tot in de vijftiende eeuw. Het gaat om relatief smalle huizen op langwerpige percelen. Aan de straat lag de voornaamste woon- en werkruimte terwijl onder het achterhuis een kelder lag. De erven achter de huizen werden onder meer gebruikt voor de uitoefening van ambachten. Hier lagen ook beerputten waarin naast fecaliën ook veel afgedankt huisraad werd geworpen. In deze putten werd tijdens het onderzoek aardewerk, glas en slachtafval gevonden maar ook leren schoenen en houten voorwerpen. Onder de funderingen uit de vijftiende eeuw bevonden zich de resten van nog oudere huizen uit de dertiende en veertiende eeuw. Deze waren grotendeels van hout en leem op een bakstenen fundering. In de vijftiende eeuw zijn zij verwoest door een grote brand, mogelijk de stadsbrand van 1463, waarvan de resten als een rode laag op veel plekken op de opgraving is teruggevonden.

Overzicht van een deel van de opgraving. Direct onder de bestrating van de parkeerplaats kwamen de funderingen en kelders tevoorschijn van de in de jaren zestig gesloopte huizen. Deze dateren uit de 15e, 16e en 17e eeuw. Alle resten zijn nauwkeurig in kaart gebracht voordat dieper werd gegraven. (Foto: BAAC)

Pelgrimsinsigne met een voorstelling van Maria met Kind afkomstig uit de gedempte Diezetaak. Het is onbekend uit welk bedevaartsoord dit insigne afkomstig is. (Foto: BAM)

Onder de huizen kwam ook een nog onbekende tak van de Binnendieze tevoorschijn. Deze stroomde haaks op de Beurdsestraat en is al voor 1400 buiten gebruik geraakt. In die periode werd de loop gedempt met huisvuil en de opgraving leverde dan ook een groot aantal vondsten op, waaronder zogenaamde pelgrimsinsignes. Dit zijn kleine afbeeldingen in tin en lood van een heilige die als souvenirs door bedevaartgangers werden meegenomen.

De vondsten aan de Beurdsestraat vertellen ons niet alleen iets over de geschiedenis van deze plek en de ontwikkeling van de huizen in de loop der eeuwen maar geven ook een goed beeld van het leven van de gewone man. Het afval uit de beerputten en de Binnendieze laat zien hoe de bewoners van deze straat leefden, wat ze aten, welke huisraad ze in huis hadden en hoe rijk ze waren. Op dit moment wordt hard gewerkt om alle vondsten schoon te maken en een patroon te ontdekken in de wirwar van opgegraven muren, vloeren, kuilen en waterlopen.

Afb. 1. Het te restaureren muurdeel vanaf Pettelaarseweg tot aan het Bastion Baselaar. 1: tweede stadsmuur eerste helft 14^e eeuw (onderbroken deel is deel van de stadsmuur dat is vervallen na de aanleg van Bastion Baselaar), 2: aanleg stadsmuur en Bastion Baselaar, 1624. De pijltjes geven de richting aan van waaruit de foto's 3, 4 en 5 genomen zijn. (Tekening: Frederike Schipper, BAM)

Nieuws van de BAM

Restauratie stadsmuur Vonk-en-Vlamterrein

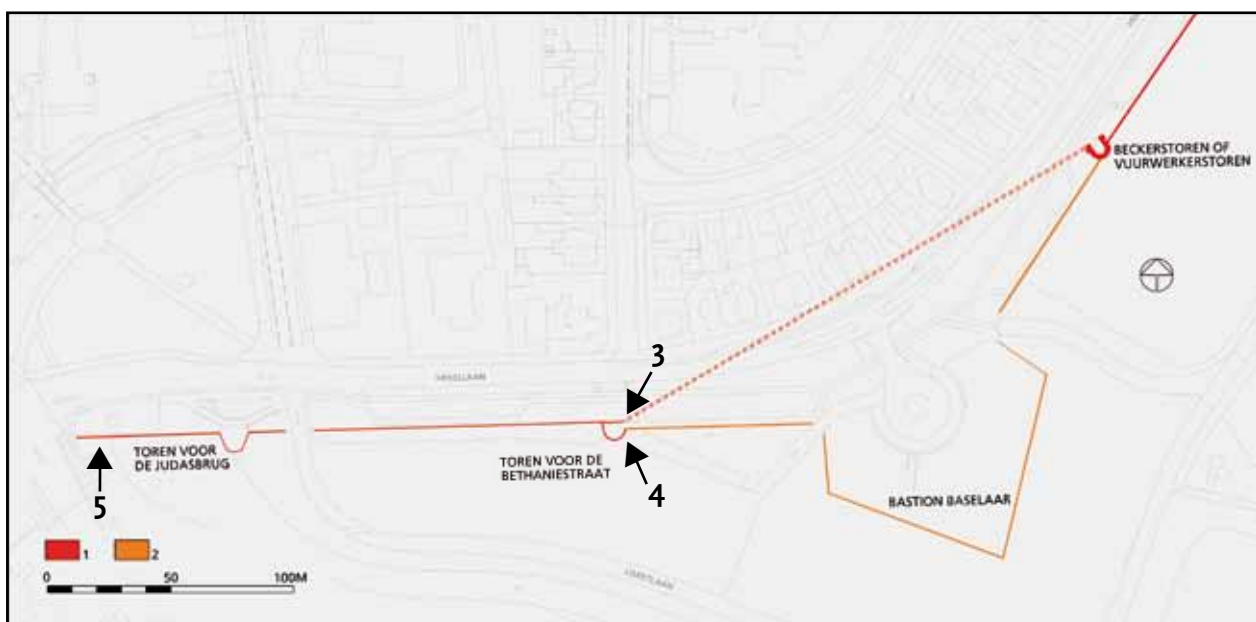
Eddie Nijhof

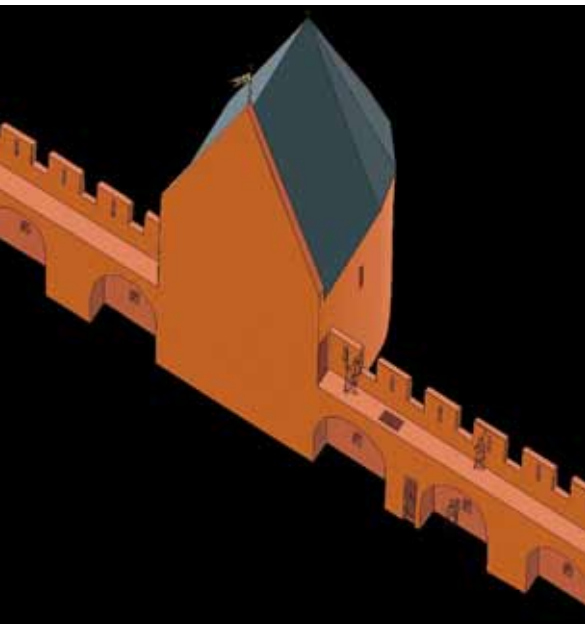
In september 2010 is gestart met de restauratie van een nieuw gedeelte van de stadsmuur aan de zuidzijde van de stad. Het betreft hier het deel vanaf de Pettelaarseweg tot aan het Bastion Baselaar. Momenteel bevindt zich hier aan de buitenzijde, op de gedempte stadsgracht het Vonk-en-Vlamparkeerterrein. In de toekomst zal hier een ondergrondse parkeergarage gerealiseerd worden, waarop een waterpartij komt die een visualisering is van de oorspronkelijke stadsgracht. Voorafgaand aan de bouw is kortgeleden gestart met de restauratie van de bestaande stadsmuur en het begeleidend archeologisch onderzoek. In dit bericht wordt een overzicht gegeven van de bevindingen van zowel ouder vooronderzoek als van het in uitvoering zijnde onderzoek.

Het gedeelte van de stadsmuur dat thans in restauratie is, bestaat uit een drietal muurvakken en twee rondelen (muurtorens). Het meest westelijke rondel is thans bekend als de Judastoren, van de oostelijk hiervan gelegen toren is geen historische naam bekend. Dit rondel zal verder aangeduid worden als rondel bij de Bethaniestraat.

Korte geschiedenis

De momenteel in restauratie zijde stadsmuur maakte oorspronkelijk deel uit van de tweede ommuring. Hiervan wordt aangenomen dat deze rond het midden van de veertiende eeuw is voltooid. In de zeventiende eeuw wordt deze muur aangepast aan de eisen van de nieuwe tijd. Het is de periode van de tachtigjarige oorlog en de vestingwerken zijn op dat moment zeer verouderd. Het toenmalige stadsbestuur geeft in 1609 opdracht aan Jan van der Weeghen om een plan te maken voor de modernisering van de vestingwerken. Zijn ontwerp bestaat uit het aanbrengen van een groot aantal

Afb. 2. Reconstructie van de binnenzijde van de 14e-eeuwse stadsmuur gezien vanaf de binnenzijde. In de kolom naast de toren is de deuropenging te zien waarachter een stenen trap toegang gaf tot de weergang. Hoe de gevel van de toren er aan de stadszijde heeft uitgezien is onbekend; deze is op de tekening als een dichte gevel weergegeven. (Tekening: R. Glaudemans, BAM)

bastions en het verzwaren van de aarden wal achter de muur. De meeste bastions worden aangelegd gedurende het twaalfjarig bestand (1609-1621). De bouw van het Bastion Baselaar vindt enige jaren daarna in 1624 plaats. Hiervoor wordt het tracé van de veertiende-eeuwse stadsmuur deels aangepast (zie afbeelding 1). Vanaf het rondel bij de Bethaniestraat tot de Beckerstoren (ter hoogte van het rugbyveld) legt men een nieuw stuk stadsmuur aan met daarin opgenomen het vooruitstekende bastion Baselaar.

Na de afscheiding van België in 1830 en de daarmee samenhangende dreiging besluit de overheid om een aantal rondelen om te

bouwen tot kruittorens. De Judastoren wordt in 1840 verbouwd tot Kruittoren No. 3 met een capaciteit van 10.000 pond buskruit. Binnen de veertiende-eeuwse toren wordt een bomvrije kelder gemetseld met een aparte trap en ingang.

De buitenzijde van de toren krijgt een nieuwe bakstenen schil en de toren verandert van vorm.

De vestingwet van 1874, waarbij de vestingstatus van de stad 's-Hertogenbosch vervalt, heeft tot gevolg dat er al snel gestart wordt met de ontmanteling van de muren en de aarden wallen. Doordat de muren nog lang een waterkerende functie hebben, zijn deze gelukkig tot op de dag van vandaag bewaard gebleven.

Archeologisch onderzoek

Op deze locatie is al in 1997 archeologisch onderzoek verricht aan de stadsmuur, toen ook al in het kader van de aanleg van de parkeergarage.¹ Bij dit onderzoek zijn een aantal opgravingsputten aangelegd, zowel aan de binnen- als de buitenzijde van de muur. Bij de Judastoren werd een oorspronkelijke trap gevonden die toegang gaf tot de weergang. Deze trap bevond zich in één van de kolommen waarop deze weergang rustte. Op afbeelding 2 is een reconstructie te zien van de muur met aan de binnenzijde tussen twee bogen de trap waarlangs men de weergang bereikte.

In juni 2009 is door het Ingenieursbureau van de gemeente 's-Hertogenbosch ten behoeve van de restauratie een vooronderzoek gedaan naar de technische staat van de stadsmuur.² Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er drie belangrijke bouwfases te onderscheiden zijn op deze locatie. De oudste fase is de aanlegfase van de tweede ommuring uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Deze

periode is alleen aan de stadszijde onderzocht.

Het onderzoek aan de Judastoren heeft relatief weinig nieuwe informatie opgeleverd, in vergelijking met de rondeltoren bij de Bethaniestraat (afbeelding 3). Bij beide torens is vastgesteld dat ze tegelijkertijd met de stadsmuur zijn gebouwd, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de rondeltoren op Bastion Oranje.

In de rondeltoren bij de Bethaniestraat is in de dikte van de muur een ruimte voor een trap gevonden om naar de weergang te kunnen gaan (afbeelding 3, nr. 3). Deze trap bevond zich echter in de muur van de toren, in tegenstelling tot de trap bij de Judastoren waar deze in de eerste kolom naast de toren geplaatst was. Opvallend is dat er bij eerstgenoemde toren geen stenen trap aanwezig was; aangenomen moet dan ook worden dat hier een houten trap heeft gestaan. Bij beide trappen was sprake van een latere dichtmetseling van de deuropening. Dit hangt ongetwijfeld samen met de aanleg van de aarden wal achter de muur in de zestiende eeuw (1542). Aansluitend op de oostzijde van de toren bevond zich de oorspronkelijke veertiende-eeuwse muur (afbeelding 3, nr. 2 en afbeelding 4, nr. 3). Deze muur lag, zoals hierboven al beschreven, achter de muur die naar Bastion Baselaar liep. Deze oorspronkelijke muur sloot rechtstreeks aan op de Beckerstoren (of Vuurwerkersstoren) bij het huidige rugbyveld (zie afbeelding 1).

Om strategische redenen werd met de aanleg van het Bastion Baselaar de stad iets uitgelegd. Op de nieuwe hoek van de stadsmuren kon het bastion beter de flanken van de muur bestrijken. Uit het onderzoek is gebleken

Afb. 3. Rondeeltoren bij de Bethaniëstraat, gezien vanaf de wal. 1: rondeeltoren, 14e eeuw; 2: stadsmuur, 14e eeuw; 3: kolom met trappgat 14e eeuw; 4: stadsmuur, 17e eeuw. (Foto: BAM, BAAC)

Afb. 4. De rondeeltoren bij de Bethaniëstraat (zuidoostzijde). 1: rondeeltoren, 14e eeuw; 2: herstel rondeeltoren, 17e eeuw; 3: stadsmuur behorende bij Bastion Baselaar met bijbehorende houten fundering, 17e eeuw. (Foto: BAM, BAAC)

Afb. 5. Muur ter hoogte van het talud aan de Pettelaarseweg, met een restant van de gemetselde bakstenen steunbeer. (Foto: BAM, BAAC)

dat een groot deel van de nieuwe muur nog uit de zeventiende eeuw stamt. Plaatselijk is er in de negentiende eeuw aan de muur herstel gepleegd. De muren ten westen van de toren bij de Bethaniëstraat verkeerden in de negentiende eeuw blijkbaar in een zeer slechte staat. Het onderzoek heeft name-

lijk aangetoond dat de muren hier over de volledige hoogte van een nieuwe voorzetmuur, inclusief een houten fundering, werden voorzien. Uit het dendrochronologisch onderzoek van deze fundering is gebleken dat de muur gebouwd is kort na 1845. Blijkbaar was de stadsmuur niet stabiel genoeg, aangezien men tegelijkertijd een aantal steunberen aan de voorzijde heeft aangebracht (zie afbeelding 5). Deze steunberen zijn te vergelijken met de nog bestaande steunberen aan de Zuidwal. Enkele van de steunberen zullen bij de huidige restauratie worden opgemetseld.

Literatuur

- R. v. Genabeek, 'Stadsmuur langs de Hekellaan en het Vonk- en Vlamterrein', in: 's-Hertogenbosch, Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, jrg. 5 (1997), nr. 1
- R. v. Genabeek, R. Glaudemans en R. Gruben, 's-Hertogenbosch, 'Kruittoren No. 3' of 'Toren voor de Judasbrug', IBID rapport ongenummerd (1997)

- R. Gludemans en G. v. Tussenbroek, *De Moerasdraak. Achthonderd jaar Bossche vestingwerken* ('s-Hertogenbosch 1999)
- S. Peters m.m.v. J. Treling, *'s-Hertogenbosch, Vonk en Vlamterrein/Judastoren, Archeologische begeleiding*, BAAC-rapport A-09.0132 (2010)

Noten

- 1 Van Genabeek 1997 en Van Genabeek e.a. 1997.
- 2 De archeologische begeleiding van dit vooronderzoek is uitgevoerd door het Bureau BAAC uit 's-Hertogenbosch (zie: Peters 2010). Bij de thans in uitvoering zijnde restauratie wordt de begeleiding uitgevoerd door het onderzoeksbureau Becker & Van de Graaf.

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Archief Parochie van de H. Johannes Evangelist, rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven (Sint-Jan), ca. 1181-2008, 160 m, openbaarheid deels beperkt, in bewerking
- Archief / collectie Hein Bergé, ca. 1950-2005, 5 m
- Archief voetbalvereniging Beatrix, Sint Lucas en BLC, ca. 1950-1997, 0,4 m
- Collectie A.P. van Rosmalen, betreffende CPN, PSP, PPR, Linkse Samenwerking, Groen Links, Wereldwinkel, Werkgroepen Zuidelijk Afrika, Suriname, Chili, etc., Onderwijsgroep, Proloog Steuncomité, etc., ca. 1970-2009, 5 m, openbaarheid beperkt
- Archief Hypotheekfonds Noordbrabantse gemeenten (gemeenschappelijke regeling), 1996-2009, 0,1 m
- Archief Ouderenkoor Divertimento, ca. 1990-2010, 0,3 m
- Van mevr. J. Versélewel de Witt Hamer uit Rosmalen: een aquarel en een collectie oorkonden op naam van burgemeester Van de Ven, met genealogische gegevens van diverse burgemeesters van Den Bosch

- 25 foto's van de actie van het Stadsblad ter gelegenheid van hun 40-jarig jubileum over 'mijn mooiste plekje' van de lezers
- Verjaarskalender met 6 tekeningen van bijzondere gebouwen e.d. in Orthen
- Van mevr. E. Schoon-Hoevenaars 55 dia's van carnaval 1974-1977 gemaakt door J.M.J. Hoevenaars
- Van hr. J. Slimmen twee panoramafoto's van de Markt, door hem vervaardigd op een vroege zondagmorgen in 2010

stadsarchief@s-hertogenbosch.nl ontvangt u per antwoordmail bericht over de mogelijkheid tot plaatsing.

Openingstijden

In verband met Kerstavond is het Stadsarchief op vrijdag 24 december geopend tot 15.00 uur; vanwege Oudjaar op vrijdag 31 december eveneens tot 15.00 uur.

Op maandag 7 en dinsdag 8 maart 2011 is het archief gesloten wegens Carnaval.

Zaterdagopenstellingen in de komende periode: vanwege Nieuwjaar niet op 1 maar op 8 januari 2011. Voorts op de zaterdagen 5 februari, 12 maart (i.v.m. Carnaval) en 2 april.

Cursus oud schrift voor beginners

Bij voldoende belangstelling organiseert het Stadsarchief in de maanden februari en maart 2011 een cursus Paleografie (oud schrift) voor beginners. In de cursus leren de cursisten het schrift van vóór 1800 te lezen. Dit gebeurt aan de hand van Bossche bronnen, zodat zijdelings ook elementen uit de stadsgeschiedenis aan bod komen. De cursus vindt plaats op de woensdagmiddagen van 14.00-16.00 uur. De kosten bedragen € 100,- inclusief koffie/thee, cursusboek en lesmateriaal. Het aantal plaatsen is beperkt. Na aanmelding via e-mail op het adres

Over grenzen denken

... **over architectuur** issoo denken in technologisch, base op wat we konden
toegewezen volgen milt de benoeming. Inzetten in het denken in de mensen

... **over digitalisatie** issoo denken in het overdenken van

de hier op te leggen, het je ook de kennis op, want, isand op de manier van
voor loope, bewilidit

... **over cultureel** issoo denken in de taal, rijkdom, een goed weten van
de manier, de manier van, de manier van, de manier van, de manier van, de manier van,
de manier van

... **over in de wereld** issoo denken in de manier van, de manier van, de manier van,
de manier van, de manier van, de manier van, de manier van, de manier van,
de manier van, de manier van

... **over in de wereld** issoo denken in de manier van, de manier van, de manier van,
de manier van, de manier van, de manier van, de manier van, de manier van,
de manier van, de manier van

Biblio INTERNATIONAAL **WETEN** INTERNATIONAAL **MUSEUM**

Elke zondag een stukje Bossche cultuur...

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabantse Museum.

Redactie

Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Joris van Dierendonck (hoofdredactie)
Ronald Claudemans (tekstredactie)
Ed Hoffman
René Kok
Pascal Viskil (beeldredactie)
Greet Welten

Vaste medewerkers

Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eckert
Rolf Hage
Hans Meester
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Jac. Biemans, telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Biblo van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, december 2010

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-0974

Foto omslag voorzijde

Foto omslag achterzijde

Deze mooie zerk in de Sint-Jan is oorspronkelijk in 1552 geplaatst op het graf van Jan Bax, hoogrentmeester van Den Bosch (zie het oudste opschrift dat linksboven begint en met de klok rondgaat). Zoals gebruikelijk zijn later andere familieleden in het graf bijgezet. De zerk ligt nu in de noorderzijbeuk. Zie ook het interview in dit nummer over het nieuwe grafzerkenboek van de Sint-Jan. (Foto: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch

